

Ба ҳукми дастнавис

ТДУ: 809.155.0

**ИСМОИЛОВ БАХТИЁР
АБДУЛЛОЕВИЧ**

**ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВӢ ВА
ГРАММАТИКИИ ВОЖАҒОНИ ИҚТИБОСИИ
ТОЧИКӢ ДАР ОСОРИ АБДУЛЛО ҚАҲҲОР**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) -
доктор аз рӯи ихтисос, аз рӯи ихтисоси 6D021300 –Забоншиносӣ
(6D0205011 Забоншиносии қиёсӣ-таърихӣ, типологӣ ва муқоисавӣ)

Душанбе – 2020

Диссертатсия дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ иҷро шудааст.

Роҳбари илмӣ: **Маҳмадҷонов Олимҷон Обидҷонович,**
Раиси Кумитаи забон ва истилоҳоти назди
Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон,
доктори илмҳои филологӣ, профессор

Муқарризони расмӣ: **Мухторов Зайнидин Мухторович,**
Сардори Раёсати робитаҳои
байналмилалӣ Академияи идоракунии
давлатии назди Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ

Ҳайдаров Муҳаммадёр Маҳмадумарович,
Омӯзгори кафедраи забони адабии муосири
тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии Хучанд
ба номи академик Бобочон Ғафуров

Ҳимояи диссертатсия 26 -уми ноябри соли 2020 соати 13⁰⁰ дар чаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D. КОА-028 назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121) баргузор мегардад.

Бо мухтавои диссертатсия ва автореферати он дар китобхона ва сомонаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ www.tgpu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи “ ___ ” _____ соли 2020 фиристода шуд.

Котиби илмӣ Шӯрои
диссертатсионӣ, номзади
илмҳои филологӣ, дотсент

Мирзоалиева А. Ш.

ШАРҲИ УМУМИИ ҚОР

Мубрамӣ ва зарурати баргузори таҳқиқот. Мубрамӣ ва зарурати баргузори таҳқиқот пеш аз ҳама дар он зоҳир мешавад, ки забони ўзбекӣ яке аз забонҳои қадима ва аз ҷиҳати захираи луғавӣ бой буда, дар таркиби луғавии он калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ хеле зиёд мебошад. Ин падида ҳамеша дар диққати муҳаққиқон қарор дошта, доир ба ин масъала фикру мулоҳизаҳои хешро баён кардаанд. Таҳқиқоти мавриди назар низ ба ҳамин бахши забоншиносӣ бахшида шудааст.

Фонди луғавии забони ўзбекӣ ва сохти грамматикӣ ин забон бо таъсири давраҳои таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маданӣ мунтазам инкишоф ва такмил ёфта истодааст. Забони адабии ҳозираи ўзбекӣ дар муносибатҳои гуногун бо дигар забонҳо хусусиятҳои хоси худро нигоҳ дошта, захираи асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ худро муҳофизат намуда, то ба ҳолати имрӯза расидааст.

То имрӯз забоншиносони зиёде забони ўзбекиро бо дигар забонҳои хеш ва бегона бо тарзи муқоиса омӯхта таҳқиқ карда истодаанд. Ба анҷом расонидани ин гуна корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ба ташаккул ёфтани забони ўзбекӣ боис шудааст. Дар забони ўзбекӣ хеле зиёд будани калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ин ду халқӣ бо ҳам дӯст, воқеан, тарзи ҳаёт ва таъриху тамаддуни онҳо низ бо ҳам шабоҳат дорад.

Дар ин диссертатсия дар хусуси сарчашмаҳои асосии инкишофи лексикаи забони адабии ўзбек, таъсири мутақобилаи забони тоҷикӣ ва бо воситаи он қабули калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ, баъзе тағйироти фонетикӣ дар калимаҳои иқтибосшуда, мавқеъ ва нақши вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар калимасозӣ дар осори Абдулло Қаҳҳор сухан меравад.

Дарачаи азхудшудаи масъалаи илмӣ ва заминаҳои назариявӣ методологии таҳқиқот. Доир ба забони осори Абдулло Қаҳҳор дар илми забоншиносии ўзбек аз ҷониби муҳаққиқони Ўзбекистон асарҳои таҳқиқотӣ интишор шудааст. Аз ҷумла муҳаққиқ Ҳасанов А. А. рисолае бо унвони *“Абдулло Қаҳҳор ҳикоялари тилининг бадииятини таъминловчи лексик-стилистик воситалар”* таълиф намудааст. Дигар ин ки хизмати забоншиносон И. Қўчқортоев, Р. Қўчқортоева, М. Омилова, Н. Маҳмудов, А. Абдуллоева, Х. Дониёров, Б. Юлдошев ва дигаронро низ таъкид кардан лозим мебошад. Муҳаққиқ Ҳ. Холиқов дар рисолаи хеш (*Абдулло Қаҳҳор асарлари синтаксисининг айрим хусусиятлари ҳақида*) фикр ва мулоҳизаҳои худро иброз намудааст. Вале доир ба калима ва ибораҳои иқтибосии забони осори Абдулло Қаҳҳор муҳаққиқони зикршуда чизе нагуфтааст.

Бояд зикр намуд, ки доир ба иқтибосшавии калимаҳои тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ дар дохили кишвар ва ҳатто берун аз он ба ғайр аз ишораҳо, мақолаҳои илмӣ чудагона дигар пажӯҳиш ва таҳқиқе на дар доираи забони тоҷикӣ ва на дар забони ўзбекӣ сураат нагирифтааст. Бо вучуди ин, дар забоншиносии ўзбек чихатҳои гуногуни ду забони бо ҳам қаробатдоштаро бо тарзи муқоиса муҳаққиқон Бердиалиев А., Хидиров Р., Иноятов С., Чаббаров Б., Рачабова Р. Р. дар забоншиносии тоҷик Камолитдинов Б., [Зикриёев Ф.К. 2004], [Юсупов К. 1974] дар забоншиносии рус ва аврупо донишмандон [Боровков А.К.], [Жлуктенко Ю.А. 1974] ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор додаанд.

Мақсад ва ҳадафҳои таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқоти мазкур муайян намудани мавқеи вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ мебошад. Ҳамчунин хусусиятҳои вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ масъалаҳои хеле мубрам ва доманадор буда, дар доираи як диссертатсия фаро гирифтани тамоми паҳлуҳои он ғайриимкон аст. Бинобар ин дар диссертатсияи мазкур танҳо масъалаҳои хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ дар асоси осори Абдулло Қаҳҳор ба риштаи таҳқиқ қашида мешавад. Осори гаронбаҳои ин нависандаи беназир ҳазинаи имкониятҳои вожагони иқтибосии тоҷикӣ буда, барои муайян намудани мавқеи вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ мусоидат менамояд. Бинобар ин омӯзиши калимаҳои иқтибосии тоҷикии осори Абдулло Қаҳҳор арзиши ниҳоят баланд дошта, дар тақмили таркиби луғавӣ ва грамматикӣ калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ дорои аҳамияти беандоза дорад.

Бо мақсади мушаххас гардонидани доираи таҳқиқ аз ҷониби мо барои расидан ба мақсадҳои худ вазифаҳои зерин амалӣ мешавад:

-муайян кардани нақши мутобикшавии савтии вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар ғайи гардонидани таркиби луғавии забони ўзбекӣ;

-омӯзиши таснифи калимаҳои тоҷикӣ аз рӯи дараҷаи истеъмол дар забони осори нависанда;

-таҳлили луғавию маъноии калимаҳои тоҷикӣ дар забони осори нависанда;

-иқтибосии калимаҳои тоҷикӣ ба маъноҳои гуногун дар забони ўзбекӣ;

-омӯзиши муродифоти калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор;

-таҳқиқи масъалаи омӯзиши калимасозӣ дар забоншиносии ўзбек ва тоҷик;

-ошкор намудани махсусиятҳои воситаҳои калимасозии иқтибосии тоҷикӣ дар осори Абдулло Қаҳҳор;

-сохтори морфологии вожағони иқтибосии тоҷикӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор;

-муайян кардани қолабҳои нави калимасозӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор;

-муайян кардани мавқеи унсурҳои калимасозии иқтибосии тоҷикӣ дар сохтани калимаҳои сохта ва мураккаб дар забони осори нависанда;

-муайян кардани нақши пешванду пасвандҳои иқтибосии тоҷикӣ дар бунёди калимаҳои иқтибосии забони осори Абдулло Қаҳҳор;

Объекти таҳқиқот. Объекти диссертатсияи мазкур осори нависандаи маъруф Абдулло Қаҳҳор буда, ҳамчун пайвандгари ду забони бо ҳам қаробат дошта хидмат мекунад. Дар осори нависанда вожағони иқтибосии тоҷикӣ хеле фаровон ба қор бурда шудааст. Аз ин рӯ асарҳои маъруфи нависанда – романҳои “Сароб”, “Қўшчинор чироқлари” қиссаи “Синчалак”, “Олам яшаради”, “Оғрик тишлар” ва ҳикояҳои мавриди таҳқиқ қарор дода шуд.

Предмети таҳқиқи мазкурро 1500 баргадон, ки дар асоси чамъоварии маводи забонии осори Абдулло Қаҳҳор шакл гирифтаанд, ташкил медиҳад.

Мавзӯи таҳқиқот. Мавзӯи қор таҳқиқ ва таҳлили хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ вожағони иқтибосии тоҷикӣ дар осори Абдулло Қаҳҳор мебошад.

Масъалаҳои таҳқиқот. Масъалаҳои асосии таҳқиқот хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ вожағони иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ, ҳамчунин таркиби сохтори вожағони иқтибосии тоҷикӣ дар асоси забони осори Абдулло Қаҳҳор мебошад.

Усулҳои таҳқиқот. Ҳангоми таълифи диссертатсияи мазкур зимни омӯзиши забони осори Абдулло Қаҳҳор асосан аз усули таҳқиқотии таҳлили семантикӣ ва таҳлили муқоисавӣ ба қор бурда шудааст. Тавассути усули таҳлили семантикӣ тобиши маъноии калимаҳо ошкор ва муайян гардидааст. Ба воситаи методи таҳлили муқоисавӣ мувофиқат ва фарқи сохти вожағони иқтибосии тоҷикӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ муқаррар карда шудааст.

Соҳаи таҳқиқот. Таҳқиқ дар заминаи забоншиносии қиёсӣ-таърихӣ, типологӣ ва муқоисавӣ сурат гирифта, тавсияҳои методӣ ва амалии дар диссертатсия асоснокшуда дар раванди таълим дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни бо фанҳои “Забони адабии ҳозираи ўзбекӣ”, “Типологияи муқоисавӣ”, “Калима ва калимасозӣ” мувофиқат мекунад.

Марҳилаҳои таҳқиқот. Таҳқиқот дар се марҳила гузаронида шуд:

Мархилаи якум (солҳои 2015-2016) омӯзиши омилҳои илмӣ-назариявӣ ва амалӣ оид ба масъалаҳои вожагони иқтибосӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор, таснифи семантикии онҳо ва мавқеи калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони осори нависандаро фаро гирифт, ки барои ташаккул додани фарзияи умумии таҳқиқот замина гузошт.

Мархилаи дуюм (солҳои 2016-2017) ба масъалаи баррасии иқтибоси калимаҳои тоҷикӣ ба маъноҳои гуногун дар забони ўзбекӣ ва муродифоти калимаҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ аз рӯи забони осори нависанда бахшида шуд.

Мархилаи сеюм (солҳои 2017-2018) ба баррасии таҳлили сохтори калимаҳои тоҷикӣ дар осори Абдулло Қаҳҳор бахшида шуд, ки дар он таҳлили калимаҳои иқтибосии тоҷикии сода, сохта ва мураккаб баррасӣ гардид.

Пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва озмоиши таҳқиқот. Дар диссертатсия ба ғайр аз осори Абдулло Қаҳҳор ва муҳаққиқони ўзбек, асарҳои донишмандони тоҷик- “Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ”-и Муҳаммадиев М.; “Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ”-и Кабилов Ш.; “Таҳлили гендерии антропонимия баъзе манотиқи Тоҷикистон”-и Маҳмадҷонов О. О.; “Масъалаҳои рушди забон аз нигоҳи Президент”-и Ҷўраев Ғ.; “Калимаҳои русию интернационалӣ дар забони адабии тоҷик”-и Шарофов Н.; “Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ”-и Мухторов З. М. ва асарҳои илмии муҳаққиқони рус- “Что такое словообразование” Кубрякова Е. С.; “Словообразование” Левновская К. А. ва ғайра истифода бурда шуд.

Этимоднокии натиҷаҳои диссертатсионӣ. Этимоднокии натиҷаҳои диссертатсионӣ бо таҳлили амиқи назариявии масъалаи мавриди назар таъмин гардидааст ва ба нуктаҳои мушаххаси методологиву маводҳои гуногунҷанбаи озмоишӣ дар мувофиқат бо ҳаҷму ҳадаф, вазифа ва мантиқи таҳқиқ асос ёфта, барои таҳлили муқоисавии вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ имкони мусоид фароҳам меорад.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот. Навгони таҳқиқот пеш аз ҳама дар ин зоҳир мешавад, ки гарчанд таҳқиқоти зиёде оид ба калимаҳои иқтибосии забони ўзбекӣ аз тарафи забоншиносон, муҳаққиқон, умуман, аҳли қалам дар диссертатсияҳои ҳеш фикру андешаҳои худро баён карда бошанд ҳам, вале, то имрӯз хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ вожаҳои иқтибосии тоҷикӣ ва нақши он дар осори адабии ўзбек мавриди таҳқиқи омӯзиши ҳаматарафа қарор нагирифтааст. Дар диссертатсия бори нахуст махсусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ вожагони иқтибосии тоҷикии забони осори Абдулло Қаҳҳор мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар он нақши пешванду пасванд дар сохтани калимаҳо, қолабҳои нави калимасозӣ муайян

карда шудааст. Қолабҳои нави калимаҳои сохта ва мураккаб кашф гардид, ки ба ҳалли масъалаи калимасозии забони тоҷикиву ўзбекӣ ҳиссаи муайян хоҳад гузошт. Дигар ин ки, мақсади мо нишон додани хусусиятҳои овозӣ ва маъноӣ калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, мавзӯи интиҳобшуда ҳаётан муҳим буда, умуман, ин диссертатсия аввалин кӯшишест, ки дар Тоҷикистон ба анҷом мерасад.

Аҳамияти назарии таҳқиқот аз он иборат аст, ки дар заминаи таҳқиқоти вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар муҳити дузабонӣ: тоҷикӣ ва ўзбекӣ ташаккул ёфта, барои ташаккули бахшҳои гуногуни забоншиносӣ, аз ҷумла луғатшиносӣ чун маводи назариявӣ ва амалӣ хизмат менамояд. Ҳамчунин натиҷаҳои назариявии таҳқиқотро метавон дар баррасии минбаъдаи таҳқиқотҳои дузабонӣ истифода намуд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки маводи диссертатсия имкон дорад ҳангоми омӯхтани калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ, хондани курсҳои махсус оид ба иқтибосшавии калима ва ибораҳо, тайёр кардани дастури лексияҳо барои фанни “Забоншиносии типологӣ” мавриди истифода қарор дода шавад. Натиҷаҳои диссертатсияро метавон дар донишгоҳу данишкадаҳо зимни дарсҳои характери типологӣ дошта истифода бурд. Маводи диссертатсияро дар таҳқиқотҳои минбаъда оид ба масъалаҳои дузабонӣ, ҳамчунин диссертатсия метавонад дар навиштани асарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, дастури воситаҳои таълимӣ мавриди истифода қарор гирад.

Нуктаҳои Ҳимояшавандаи диссертатсия:

Дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомдодашуда масъалаҳои зерин, ки хусусияти навгонии қорро нишон медиҳанд, ё унсурҳои навгонӣ дар масъалаи хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ дар заминаи забони осори Абдулло Қаҳҳор ба муҳокима пешниҳод мешаванд:

1. Таҳқиқот дар ин замина ба исбот мерасонад, ки калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ нисбат ба дигар калимаҳои иқтибосии ўзбекӣ аз ҷиҳати миқдор хеле фаровон мебошад;

2. Омӯзиши хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар осори Абдулло Қаҳҳор барои таҳқиқоти минбаъда дар заминаи омӯзиши муқоисавии забонҳои ўзбекиву тоҷикӣ роҳ боз мекунад;

3. Қолабҳои калимасозии дар забон маъмул ва роҷ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор дар заминаи маводи амалӣ нишон дода мешавад;

4. Махсусиятҳо, умумият ва фарқи калимасозии ҳиссаҳои номии нутқ дар асоси маводи ғирдовардашуда ошкор карда мешавад;

5. Масъалаи муродифоти калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ баррасӣ карда шудааст;

6. Дар асоси ошкор намудани тобишҳои маъноии калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ гурӯҳҳои семантикии онҳо нишон дода шудаанд.

Саҳми шахсии муҳаққиқ дар он зоҳир мешавад, ки мавзӯи мазкур барои нахуст дар забоншиносии қиёсӣ-таъриҳӣ, типологӣ ва муқоисавӣ мавриди таҳқиқу баррасии илмӣ қарор мегирад. Қорбурди вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар асоси асарҳои нависанда Абдулло Қаҳҳор низ ошкор шуданд.

Таъйиди диссертатсия ва иттилоот оид ба истифодаи натиҷаҳои он.

Диссертатсия дар Шӯрои олимони ДДОТ ба номи Садриддин Айни (қарори №3/66 аз 26. 02. 2016) тасдиқ карда шуда, дар маҷлиси кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айни (суратчаласаи №13 аз 05. 06. 2018) ва сексияи забоншиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айни (суратчаласаи №6 аз 16. 04. 2020) муҳокима шуда, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Интишори натиҷаҳои диссертатсия. Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия 8 мақола chop шудааст, ки 4-тои он ба маҷаллаҳои тақризишавандаи КОА ФР ва КОА назди Президенти ҚТ мансуб буда, рӯйхати онҳо дар охири автореферат оварда шудааст. Натиҷаҳои таҳқиқот дар маводи конференсияи илмии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни ва Донишгоҳи Милли Тоҷикистон (2016-2020) инъикос ёфтааст.

Ҳаҷм ва сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат аст.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима, доир ба муҳимияти мавзӯ, дараҷаи азхудшудаи масъалаи илмӣ ва заминаҳои назариявӣ методологии таҳқиқот, мақсад ва ҳадафҳои таҳқиқот, объекти таҳқиқот, мавзӯи таҳқиқот, масъалаҳои таҳқиқот, усулҳои таҳқиқот, соҳаи таҳқиқот, марҳилаҳои таҳқиқот, пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва озмоиши таҳқиқот, эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсионӣ, навғониҳои илмӣ таҳқиқот, аҳамияти назарии таҳқиқот, аҳамияти амалии таҳқиқот ва нуқтаҳои ҷимояшавандаи диссертатсия маълумот дода мешавад.

Боби якум- “Мутобиқшавии савтӣ ва дараҷаи истеъмоли калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар осори Абдулло Қаҳҳор” ном дошта, дар ин боб ва фаслҳои он дар бораи мутобиқшавии савтии калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ ва инчунин дараҷаи истеъмоли калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони осори нависанда мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Дар **фасли аввали** ин боб оид ба мутобиқшавии савтии калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони осори нависанда маълумот дода шудааст. Дар ин маврид онҳо ба ду гурӯҳ тақсим карда мешавад:

1.1.1. “Воридшавии калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ бидуни тағйирот” ном дошта, дар ин қисмат гурӯҳи калима ва мафҳумҳое, ки бидуни тағйирот ва дигаргунӣ аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ иқтибос шудаанд, яъне дар шакли ҳолис ба забони ўзбекӣ гузаштаанд, дар осори Абдулло Қаҳҳор зиёд ба мушоҳида мерасад сухан меравад. Аз қабилӣ *“гулзор”, “гӯшт”, “баҳор”* ва ғайра: *“Ундан кейин айвон билан ҳовуз ўртасида унча катта бўлмаган йўлка қолдириб, атроф гулзор қилинади”* [132, с. 180].

1.1.2. “Воридшавии калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ бо тағйироти овозӣ” ном дошта, дар ин фасл гурӯҳи дигари калимаҳо ва мафҳумҳое, ки бо тағйироти савтӣ аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ ворид шудаанд, дар таркиби забони осори Абдулло Қаҳҳор хеле зиёд аст, ки аз ҷиҳати хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ фарқ мекунанд мавриди таҳқиқ қарор гирифта шудааст. Онҳо аз рӯйи ҳодисаҳои фонетикӣ ба чанд гурӯҳ тақсим шудаанд. Барои тақвияти андешаҳои боло дар зер намунаҳо оварда мешавад.

1.1.2.1. Ҳодисаи бадалшавии садонокҳо.

Табдили фонетикӣ дар забон ду навъ дорад. Табдили ҳамнишинӣ ва табдили мавқеи. Табдили ҳамнишинӣ дар натиҷаи мутобиқату мувофиқати фонемаҳои ҳамнишин ба вучуд меояд. Дар ин маврид табдил натиҷаи бевоситаи монандшавӣ мебошад. Табдили фонемаҳо ба ҳодисаи мутобиқати овозҳо умумият дошта бошад ҳам, ин ду ҳодиса аз якдигар фарқ мекунад. Дар табдил фонемаҳои гуногун ба ҳамдигар бадал мешаванд.

А). Бадалшавии садонокҳои а ба садонокҳои и.

Калимаи **бародар** дар осори Абдулло Қаҳҳор ба шакли **биродар** ба назар мерасад: “... **Йўқ биродар**, - деди муҳаррир, - хўроз демоқчи эмасман...” [132, с. 249].

Б). Бадалшавии садоноки а ба садоноки о.

Вожаи **хуфтан** дар шакли **хуфтон** навишта мешавад. “**Хуфтон** ўқилиб, аллақачон қоронгу тушган, лекин кўчаларда ҳали якка-дука одам оёғи тийилмаган эди” [138, с. 342].

В). Бадалшавии садоноки о ба садоноки а.

Калимаи **ошно** дар шакли **ошина** омадааст. “Ўрмонжоннинг отаси Омон ака Содиқжоннинг отаси Соҳибжон ака билан жуда қалин ўртоқ эди, икки **ошина** ўлиб кетгандан кейин, Ўрмонжон билан Содиқжон чинакам ака-укадай бўлиб қолишган эди” [137, с. 56].

1.1.2.2. Ҳодисаи бадалшавии ҳамсадоҳо.

Табдили ҳамсадоҳо аз рӯи садопардаҳо ё чарангнокию бечаранги дар ҳамнишинии ҳамсадоҳои чарангноку бечаранг ба назар мерасад. Дар ин маврид бояд ду тарзи ҳамнишиниро фарқ кард. Табдили бечаранг ва чарангдор. Дар ҳар ду маврид табдил дар натиҷаи монандшавии пасрав ба амал меояд. Агар ҳамсадои якум чарангнок ва ҳамсадои дуввум бечаранг бошад, ҳамсадои якум дар зери таъсири ҳамсадои дуюм чарангнокии худро гум мекунад ва ба ҳамсадои бечаранг бадал мешавад. Мисол, *мазкур (маскур), тазкира (таскира)* ва ғайра. Мо бадалшавии ҳамсадоҳоро дар чанд маврид бо мисоли калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ аз рӯи осори Абдулло Қаҳҳор ба рӯи қоғаз овардем.

А). Бадалшавии ҳамсадои чарангдори б ба ҳамсадои бечаранги п.

Калимаи **боб** дар забони тоҷикӣ дар мафҳуми шоиста, лоиқ, муносиб омада дар ҳамин шакл истифода бурда мешавад. Ин калимаи иқтибосӣ дар забони ўзбекӣ низ дар ҳамин маъно истифода бурда мешавад, вале шакли он ба шакли **бон** тағйир меёбад. “*Ўйлаб кўрсам, саркотиб одамга шундан бон совға йўқ экан*” [131, с. 130].

Б). Бадалшавии ҳамсадои к ба ҳамсадои г.

Калимаи **кўдак** шакли **гўдак**ро гирифтааст. “*Эсли болалар ҳам кўринмайди. Гўдаклар эса бешикда, дарахтлар орасидаги беланчакларда ухлаб ётишади*” [134, с. 200].

1.1.2.3. Ҳодисаи афзоиши садонокҳо.

Афзоиш акси ҳодисаи хоҳиш мебошад. Дар ҷараёни нутқ дар натиҷаи ҳамнишинии фонемаҳои таркибҳои овозие пайдо мешаванд, ки талаффузашон мушқил аст. Бо мақсади осон шудани талаффуз дар ин таркибҳо як овоз (садонок ва ё ҳамсадо) афзуда мешавад. Аз ҷумла калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ ҳастанд, ки талаффузашон ба ўзбекзабонон мушқил шудааст ва онро ба меъёри талаффузи худ мувофиқ гардонидааст. Мисол, **шаҳр (шаҳар), захр (захар)** ва ғайра. Афзоиш метавонад ҳам гуруҳи садонокҳо ва ҳам дар гуруҳи ҳамсадоҳо

ба амал ояд. Ин гуна ҳодисот дар забони осори Абдулло Қаҳҳор чунин ба назар мерасад.

А). Афзоиши садоноки а.

Дар ҳамин маврид калимаи **захр** дар шакли **захар**, калимаи **шаҳр** дар шакли **шаҳар** дар осори Абдулло Қаҳҳор ба кор бурда шудааст. “Салимбойвачча ички чўнтагидан қоғазга ўралган **захарни** олиб, титроқ қўллари билан ошга сепди ва қошиқ билан илдам аралаштирди” [131, с. 302].

Чу дидаш дар канори худ дузола,

Дамид осори захраи дар пиёла [120, с. 446].

Б). Афзоиши садоноки и.

Калимаи **хайрхоҳ** дар шакли **хайрихоҳ** меояд. “Узоқ вақт ўтмай, Саидий ўзига бу одамларни **хайрихоҳ** деб шинонди” [132, с. 80].

1.1.2.4. Ҳодисаи афзоиши ҳамсадоҳо.

Афзоиши ҳамсадоҳо дар ҳамнишиниҳои садонокҳо ба амал меояд. Масалан, вобаста ба он ки исмҳо бо кадом садонок (**а, и, у**) тамом мешаванд, дар онҳо ҳамсадоҳои (**й, з, в**) афзуда мешаванд:

Афзоиши ҳамсадои й.

Калимаи **дида** дар осори Абдулло Қаҳҳор дар шакли **дийда** меояд, ки ин далели фикрҳои дар боло зикркардаамон мебошад: “- **Дийдам** ҳали бу қардошлик бўстониинг шарофатли хусну камолига тўйиб-тўйиб боқмаган эди, - деди автор” [131, с. 223].

1.1.2.5. Ҳодисаи афтидани садонокҳо.

Афтодани овоз ё ҳичо барои осон шудани талаффуз дар натиҷаи монандшавӣ ва диссимилятсия: корча-кордча, те-дех, бомурад-бобомурод, замбўр-занбўр, шамбе-шанбе ва дигар. Калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ ба ҳодисаи диереза дучор гаштаанд, дар осори Абдулло Қаҳҳор ба назар расид.

Афтидани садоноки и.

Вожаи **кимйёгар** дар забони ўзбекӣ дар шакли **кимёгар** истифода бурда шудааст. “... Тошкентга кетибди, у ерда яна беш йил ўқиб **кимёгар** бўлар эмиш!” [131, с. 260].

1.1.2.6. Ҳодисаи афтидани ҳамсадоҳо.

А). Афтидани ҳамсадои й.

Калимаи **рўймол** дар шакли **рўмол**. “...-Чунки қимирлайди, -деди Саидий **рўмолчаси** билан юзини, бўйинини артиб” [132, с. 198].

Б). Афтидани ҳамсадои т.

Калимаи **бардоиш** дар шакли **бардои** ба назар мерасад. “Ҳеч ким **бардои** бера олмайдиган гамга қари одам **бардои** беради” [132, с. 262].

Чи тавре ки мушоҳида карда шуд, вожаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ бо хусусиятҳои фонетикӣ худ аз асли хеш фарқ мекунанд. Албатта, ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ин гуна вожаҳои

иктибосшудаи баромадаш ба забони тоҷикӣ тааллуқ дошта, дар забони осори Абдулло Қаҳҳор миқдоран хеле зиёд буда, ҳар кадоми онҳо мувофиқи талаби мавзӯву тақозои тасвир ба қор бурда шудаанд.

Фасли дуввуми ин боб “Таснифи калимаҳои тоҷикӣ аз рӯйи дараҷаи истеъмоли” дар забони осори Абдулло Қаҳҳор бахшида шудааст. Дар осори Абдулло Қаҳҳор истеъмоли калима ва истилоҳҳои тоҷикӣ аввалин маротиба таҳқиқ карда мешавад. Таълифоти адиб маводҳои фаровонро доро буда, мо онҳоро дар асоси хусусиятҳои маъноӣ ба гурӯҳҳо тақсим кардем. Маҷмӯаи гурӯҳи зергурӯҳҳо ба соҳаҳои ҷудову ҳар нави он бо далелҳои равшан ва бо матну мисолҳо ҷо ба ҷо карда шудаанд. Дар зер аз онҳо чанде мисол овардан мумкин аст.

1. Калимаҳои истилоҳҳои тоҷикӣ ба соҳаҳои савдо ва тижорат мансуб буда: *арзон, дастмоя, даромад* ва ғайра. “*Арзон... Ҳимм... Ҳӯш, яна бир ши...*” [132, с. 185]. “*...Нега, дастмоя ҳоҷиникими? Ё молни у топадими?*” [132, с. 149]. “*Унинг даромади ва даромад манбалари кун сайин ортади*” [132, с. 98].

2. Калимаҳои истилоҳҳои номҳои ҷойи маданият маишӣ: *майхона, меҳмонхона* ва ғайра. “*Илғари ҳам баҳарнави эди, ҳозир яна битта майхона орттирдингиз*” [132, с. 115]. “*... у келганда меҳмонхона саҳнида тикка ўйлаиб турар, чоракор билан хизматкор Остонақул эса даладан олиб келинган сўнги икки арава гўзапоя ва жўхориюяларни дарвозанинг томига босишар эди*” [132, с. 241].

3. Калимаҳои истилоҳҳои касб-кор: *аравасоз, бинокор, боғдор, деҳқон* ва ғайра. “*...–Уста Турдиали бўламан. Колхозда аравасоз...*” [131, с. 255]. “*...иккинчи ёқдан бинокорлик материаллари кундан-кун қимматланармикан, деб ўйлаши эди*” [132, с.181]. “*...Николаининг вақтида боғдорларга, дўкандорларга қанча солиқ чиққанлиги ва ҳозир қанча чиқиши тўғрисида узоқ сўзлади*” [132, с. 237]. “*Мана шу бойларнинг ерларини экадиган деҳқонларни қапсанчилар дейилар эди*” [131, с. 25].

Ин гуна калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикиро дар забони осори Абдулло Қаҳҳор ба бисту чаҳор соҳаҳои мухталифи ҳаёт ҷудо намудем. Чи тавре ки мушоҳида карда шуд, вожаҳои иқтибосии тоҷикии забони осори адиб асоси таснифоти мазкур гардидаанд. Албатта, ин аз он шаҳодат медиҳад, ки вожаҳои истифоданамудаи нависанда миқдоран хеле зиёд буда, ҳар кадоми онҳо мувофиқи талаби мавзӯю тақозои тасвир ба қалам омадаанд. Ба қаламоии онҳо осон ба даст наомада, тавассути ҷустуҷӯ ва диққаткорихоӣ адиби мумтоз Абдулло Қаҳҳор амалӣ гаштаанд.

Боби дууми диссертатсия –“Таҳлили луғавию маъноии калимаҳои тоҷикӣ дар осори Абдулло Қаҳҳор” унвон гирифта, аз ду фасл ва зерфаслҳои иборат мебошад. Дар боби мазкури диссертатсия ва фаслҳои он иқтибоси калимаҳои тоҷикӣ ба маъноҳои гуногун дар

забони ўзбекӣ ва муродифоти калимаҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ баррасӣ шудааст.

Дар **фасли якуми** боби дуюм дар бораи **“Иқтибоси калимаҳои тоҷикӣ ба маъноҳои гуногун дар забони ўзбекӣ”** маълумот дода шуда, онҳоро ба се гурӯҳ ҷудо карда мавриди таҳқиқ қарор додем.

2.1.1. Калимаҳои иқтибосие, ки сурати овой ва навишти онҳо бо калимаҳои ўзбекӣ як буда, маъноҳои гуногун доранд.

Мисол, калимаи **сурма** ба маънои гарди сиёҳранге, ки аз хокаи қалбағӣ бо омехтаи моддаҳои дигар сохта, онро барои зебӣ ва ё ҳамчун дору ба чашм мекашанд маълум мебарояд. *“Қарасам .. қошларида ўсма, кўзларида сурма, икки чаккада гажак, лабида кўк хол”* [138, с. 87].

Ба ин маъно дар забони тоҷикӣ низ ба назар мерасад.

То ба ҳар чашме зи роҳат сурма бурд,

Чашми ман дорад губоре аз сабо [121, с. 276].

Калимаи номбурда дар забони осори нависанда ба маънои *ҷунбондан, ҳаракат додан ва ё ба ҳаракат овардан*, омада метавонад. Аммо ба ин маъно дар забони тоҷикӣ дида намешавад. *“Сурма қопқоқ”, “Столнинг сурма яшиги”* [134, с. 87].

2.1.2. Иқтибоси калимаҳои тоҷикӣ бо маъноҳои гуногунашон ба забони ўзбекӣ.

Мисол, вожаи **гул** дар забони тоҷикӣ мафҳуми *гунча ва ё мугҷаи вошудаи гиёҳон ва дарахтонро* медеҳад.

Ганҷи беранҷ надидаст касе,

Гули бехор начидаст касе [120, с. 281].

Калимаи мазкур дар забони осори Абдулло Қаҳҳор низ мафҳуми дар боло зикр шударо ифода мекунад: *“Супаларнинг ораларига, атрофига анвои гуллар экилган”* [132, с. 195]. Калимаи **гул** ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони ўзбекӣ ҳамчун омоним мафҳуми *як навъи касалие, ки бадани одам сурхак мешавад*, ифода мекунад. *“Болага гул тошди”* [134, с. 84].

2.1.3. Дигар шудани маънои калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ.

Мисол, ин гуна калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор хеле фаровон ба қор бурда шудааст. Аз ҷумла, калимаи **дуда** аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ гузашта маънои нав пайдо кардааст. Калимаи **дуда** дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои *хонадон, ҳешу табор, оила* истифода бурда мешавад.

Ҳама шаҳру кишвар ба ҳам бар заданд,

Деҳу дударо отаи андар заданд [120, с. 397].

Калимаи мазкур ғайр аз ин маъно дар маънои моддаи сиёҳе, ки дар натиҷаи дуди бисёр дар мӯрӣ ва тағи дег пайдо мешавад истифода бурда мешавад:

Ба гуна ҷун рӯяшон дуда кардӣ,

Кеҳу меҳрро ба нанг олуда кардӣ [120, с. 397].

Ё ки сиёҳие, ки аз дуда сохта шуда, бештар дар наққошӣ ба қор бурда мешавад.

Машиота зулфи ёр ба ангушт мекашад,

3-он рӯ ки нисбате ба қалам ҳаст дударо [120, с. 397].

Вале, нависанда Абдулло Қаҳҳор дар осори худ калимаи “*дуда*”-ро ба маънои дигар яке аз намудҳои матоъ истифода кардааст, ки ин ҳолат сабаби омонимшавии он гардидааст.

“Бизда ҳам газламанинг турларига исм бор: бўз, дуда, қалами, олача, беқасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...” [132, с. 200].

Ба ҳамин минвол, калимаҳои гуногунмаънии баромади тоҷикидошта дар забони адабии ҳозираи ўзбек дар натиҷаи муносибатҳои тўлонӣ ва ҳамсоягии қавмҳои тоҷику ўзбек пайдо шуда, аз асрҳои XI-XII то инҷониб мақоми муайян пайдо кардаанд.

Фасли дуюми боби дуум “Муродифоти калимаҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ” ном дошта, муродифҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор муқоиса ва баррасӣ гардидааст.

Таъкид қардан лозим аст, ки муродифҳо дар истемол чойи якдигарро пурра ё қисман иваз мекунанд ва дар ҷараёни нутқ онҳо ба тобишҳои гуногуни маъноиву услубӣ соҳиб мегарданд. Ин гуна калимаҳои иқтибосии баромади забони тоҷикӣ дошта дар забони адабии ўзбекӣ миқдоран басо зиёд мебошад.

Муродифҳое, ки аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ иқтибос шуда, дар забони осори Абдулло Қаҳҳор ба мушоҳида мерасад, онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим намудан мумкин. Муродифҳое, ки дар забони ўзбекӣ варианти худро надорад, айнан истифода бурда мешавад ва муродифҳое, ки дар забони ўзбекӣ варианти худро дорад, назар ба тобишҳои маъноӣ ва дар мавридҳои хос истифода бурда мешавад.

2.2.1. Калимаҳои иқтибосии хоси забони тоҷикӣ, ки дар забони ўзбекӣ вариант надоранд. Онҳоро аз рӯи соҳаҳои гуногун ба чанд гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст, ки барои тақвияти фикрамон мисол меоварем.

2.2.1.1. Онд ба касбу ҳунар: ошпаз, заргар ва ғайра.

“Ошпазлар қозонлар яқинида ўтириб, бирлари сабзи-пиёз, бирлари гўшт тўғраб, бирлари занглаган қозонларни ювиши билан машғул бўлдилар” [132, с.156]. *“Ювиниб, тараниб тоза кийинган қиз заргар қўлидан эндигина чиққан узукка ўхшайди”* [132, с.300].

2.2.1.2. Калимаҳои таъриҳӣ: зиндон, навкар ва ғайра.

“Бойнинг уйи сарой бўлсин, барибир Гулнорга зиндон бўлади” [132, с.306]. *“Ҳусайн Бойқаро “Боғи Шимол” дарвозаси яқинидаги.. чодир ичида икки-уч навқари билан ўтирарди”* [138, с.291].

2.2.1.3. Онд ба сабзавот: қарам, сабзи, пиёз ва ғайра.

“Бутун оиласи бу ерга помидор, пиёз, редиска, **карам** ва ҳоказо резавор экиб, мумкин қадар элдан бурунроқ бозорга чиқариб “пул” қилишига тиришар эди” [132, с. 38]. “Ошпазлар қозонлар яқинида ўтириб, бирлари **сабзи-пиёз**, бирлари **ғўшт тўғраб**, бирлари занглаган қозонларни ювиш билан машғул бўлдилар” [132, с. 56].

Ин гуна вожағони иқтибосии тоҷикӣ дар забони осори нависанда хеле зиёд аст, ки онҳоро боз ба чандин гурӯҳҳо тақсим намудан мумкин. Калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикиро дар забони ўзбекӣ доништа ва дуруст ба кор фармудан, нутқи ғўяндаро таъсирнок ва фасеҳтар мегардонад. Бо ин имконият пайда мешавад, ки нозуктарин тобишҳои фикр басо аниқ ва чолиб ифода мешавад.

2. Муродифҳои иқтибосии забони тоҷикӣ, ки дар забони ўзбекӣ вариант доранд.

Чи тавр дар боло ишора кардем, ки калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ дар асл ва бо каме тағйироти овозӣ дар забони ўзбекӣ истифода бурда мешавад. Вале боз якчанд гурӯҳи вожағони иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ қарор дошта, вариант ва ё муродифи худро дар забони ўзбекӣ доранд. Мисол, **даркор-керак, рафтор-хатти-ҳаракат, мардум-эл, дам-тин, дароз-бўйчан, новча** ва ғайра. Калимаҳои дар боло зикршударо бо мавридаш ба чойи якдигар ба кор бурдан мумкин мебошад. Ин гуна калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор ба назар мерасад. Мисол, оид ба асбоби мусиқӣ: **даф-чилдирма, чирманда** ва ғайра. “*Ойбодоқ югуриб бориб гижжжак, танбур ва даф келтирди*” [132, с. 214]. “*Икки томондан учтадан олтига оқ кийинган қиз чилдирма мақомига оёқ уриб, кифт қоқиб чиқди*”. “*Кўча томонда чилдирма ва кўшиқ эшитилди*” [132, с. 167].

Сабабҳои калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ муродифи худро пайдо карданад гуногунанд. Вале ҳамаи онҳо як хусусияти умумӣ дошта, пеш аз ҳама таркиби луғавии забони ўзбекиро мукамалтар ва бойтар менамояд. Чи тавре, ки мушоҳида кардем муродифҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ мавқеъ ва чойи хоси худро дорад. Бо ин гуна муродифҳои иқтибосии тоҷикӣ забони адабии ўзбекӣ боз ҳам рӯ ба рушд оварда, боиси ғани гардидани фонди луғавӣ мешавад.

Боби сеюми диссертатсия “**Таҳлили сохтори калимаҳои тоҷикӣ дар осори Абдулло Қаҳҳор**” унвон дошта ва фаслҳои он ба таҳқиқи баррасии сохтори вожағони иқтибосии тоҷикии забони осори Абдулло Қаҳҳор бахшида шудааст.

Дар **фасли аввали** ин боб дар бораи калимаҳои содаи иқтибосии забони тоҷикии осори нависанда маълумот дода мешавад.

Баррасии калимаҳои иқтибосии содаи тоҷикӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор дар истифода хеле фаъол мебошад. Дар диссертатсия

онҳоро аз рӯйи ҳиссаҳои нутқ ба гурӯҳҳо тақсим намуда мавриди таҳқиқ қарор додем.

3.1.1. Калимаҳои содаи исмӣ

Яке аз вазифаҳои асосии морфология омӯхтани таркиби морфологии калима мебошад. Калима ҳамчун унсурҳои маънодори забон ва ифодакунандаи мафҳуми муайян воҳиди мураккаби нутқ ба шумор меравад. Дар калима баробари маънои луғавӣ як ва ё якчанд маънои грамматикӣ таҷассум ёфта метавонад. Аз ин рӯ, исмҳои зиёде ҳастанд, ки ба ҳиссаҳои гуногун тақсим мешаванд ва ҳар як ҳиссаи он маъно ва вазифаи муайян дорад. Калимаҳои содаи исмӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор ба таври фаровон ба қор бурда шудааст. Онҳоро ба гурӯҳҳои зерин тақсим намудан мумкин.

3.1.1.1. Оид ба мевачот: *анор*, *анҷир* ва дигар.

“... *анор* сувининг томчисидай тиниқ...” [132, с. 152]. “*Ўша вақтда Собиржонқорининг қароли бўлган шу Сидиқжон анҳорнинг нариги ёғида анҷир очаетган бўлиб, қизни кузатиб турган эди*” [131, с. 5].

3.1.1.2. Анҷомҳои рӯзгор: *бӯйра*, *гилам* ва ғайра.

“*Сидиқжон онаси кутгандан ҳам ортиқроқ гайрат қилиб ҳашипаш дегунча ёғоч, сомон, бӯйра, тахта ва бошиқа нарсалар ташиб олди ва тезда уста солди*” [131, с. 21]. “*Ичкаридан гилам олиб чиқиб сол*” [132, с. 174].

3.1.1.3. Оид ба бозоргонӣ: *дўкон*, *бозор* ва ғайра.

“...*эртадан кечгача дўконда ўтиришни кўмир қонида ишлашдан қийин ҳисоблар эди*” [132, с. 237]. “*Ҳайдар ота шу баҳона билан у ёқ-бу ёқни ҳам кўрай деб, айланишироқ бўлса ҳам, бозор бошидан юрди*” [131, с. 270].

Метавон гуфт, ки дар забони ўзбекӣ калимаҳои содаи иқтибосии тоҷикӣ нисбат ба дигар ҳиссаҳои мустақили нутқ дар исм аз ҷиҳати миқдор хеле зиёд мебошад.

3.1.2. Сифатҳои асли.

Маълум аст, ки сифат аломат ва чигунагии ашро мефаҳмонад. Аломатҳои хоси он одатан дар дохили ибора равшан зоҳир мегардад. Аз ҷиҳати маъно ва аломатҳои морфологи сифат ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешавад. Сифатҳои асли ва нисбӣ. Сифатҳои аслии иқтибосии забони тоҷикӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор хеле зиёд ба назар мерасад. Онҳоро аз ҷиҳати ифодаи аломат ба чунин гурӯҳҳо ҷудо қардан мумкин.

3.1.2.1. Сифатҳои аслии ифодакунандаи сатҳу масоҳат: *баланд*, *паст* ва ғайра.

“*Самандаров, қошининг бири паст ва бири баланд, ниманидир диққат билан ўқир*” [132, с. 74].

3.1.2.2. Хусусияти ашёҳое, ки бо узвҳои ҳис дарк мешаванд: **ширин, шўр** ва ғайра.

“.. шундай **ширин** сўзлар айтдики,..” [132, с. 227]. “Ҳали ош вақтида, ошнинг тузини наст қилиб қўйибсан ёки **шўр** қилиб қўйибсан, деб баҳони қиламан-да, катта жанжал чиқараман” [134, с. 46].

3.1.2.3. Аломати ҷисмонии шахс: **карахт, ношуд** ва ғайра.

“-Қўл майиброқ, ўғлим, қўл майиброқ, -деди чол Сидиқжонни хижолатдан чиқариб, -мана шу ўнг қўл **карахт**” [131, с. 22]. “Яъни, менинг янги гап ташиқил қилолмаганим, ёки бирон кишини бор гапга тортолмаганим –**ношуд**лигимдан эмас, дейман” [132, с. 185].

3.1.3. Шумора.

Аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ аз ҳама бештар ва пештар шумораҳои аслий иқтибос шудааст. Дар забони осори нависанда шумораҳои аслии иқтибосии тоҷикӣ ба таври фаровон ба кор бурда шудааст. Мисол, **чор, сад** ва ғайраҳо гувоҳи ин маънист.

“Кекса қайрағоч чайлани ва унинг **чор** атрофини ўз баэрига олиб, бўрон, селдан, қуёш қизигидан каттакон соябондай сақлаб турарди” [134, с. 96]. “Худои таоло бир ўғил ато қилган эди, **сад** ҳайфики.. қизамиқ деган касал билан қазо қилди” [134, с. 99].

3.1.4. Ҷонишин.

Аз баррасӣ ва омӯзиши гузариши ҷонишинҳои иқтибосии забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ маълум гардид, ки онҳо аз ҷиҳати миқдор мисли исму сифат фаъол нест. Вале, дар баъзе маврид дар забони осори Абдулло Қаҳҳор ҷонишинҳои иқтибосии тоҷикӣ ба назар мерасад. Мисол, **он, ҳамин, ҳамма, ҳар** ва дигар.

“Чорва ҳам, ўзингиз биласиз, **ҳамин** қадар. Кассада бўлса ҳемири йўж” [134, с. 94].

3.1.5. Зарф.

Зарфҳое, ки аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ иқтибос шудааст, дар забони осори нависанда чунин ба назар мерасад.

3.1.5.1. Зарфи тарз.

Аз маводи таҳқиқот маълум шуд, ки зарфҳои тарз низ мисли дигар зарфҳо дар забони ўзбекӣ фаъол мебошанд. Нависанда Абдулло Қаҳҳор дар осори худ аз зарфҳои тарз истифода бурдааст. Мисол, **чунон, чунончи, ниёда** ва ғайра.

“Қилич ботир бўзчини кўтариб **чунон** урдики, у қўлтигигача ерга кириб кетди”. “Ака-ука бир-бировларига **чунон** ҳам суяниб қолган эдилар-ки, бир-бирлари бўлмаса таом емас эдилар” [134, с. 112].

3.1.5.2. Зарфи миқдор.

Зарфи мазкур миқдори ашё ва миқдори воқеъ шудани амалу ҳолатро нишон медиҳад. Дар забони осори нависанда яқчанд зарфи миқдор ба кор бурда шудааст. Мисол, **якка, ягона, танҳо** ва ғайра.

“Қишлоқ тинчлигини бузган бу **якка** от туёқларининг тарақ-туриқи, тақаларнинг тошларга урилишидан чиққан ялт-юлт чақмоқ дам ўтмай узоқлашиди” [134, с. 58].

3.1.5.3. Зарфи замон.

Зарфи замон вақту замони воқеъ шудани амалу ҳолатро нишон медиҳад. Калимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ ҳмачун зарфи замон дар осори нависанда ба кор бурда шудааст, чунин мебошад. Мисол, **ҳамиша**, **ҳамон**, **ҳамоно**, **ҳануз**, **дам** ва ғайра.

“Синглиси бўлса, биров билан бетма-бет келиб сўзлашганида ҳам, кўзини **ҳамиша** бир нуқтадан узмас эди” [134, с. 49]. “Арқда жанг тўхтайдди. Аммо орқада **ҳамон** шовқин” [134, с. 84].

Чараёни ба таркиби луғавии забони ўзбекӣ дохил шудани калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ чандин даврҳоро фаромегирад. Аз таҳқиқоти мазкур ошкор шуд, ки ба забони ўзбекӣ дохил шудани вожаҳои иқтибосии тоҷикӣ то як андоза аз рӯйи зарурат ва эҳтиёҷ сурат ёфтааст. Калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ ба роҳи қонунии аз ҳисоби иқтибос такмил ёфтани забони ўзбекӣ мувофиқат мекард.

Фасли дуввуми боби сеюми диссертатсия “**Калимаҳои сохта**” унвон дошта, онд ба калимаҳои иқтибосии сохтаи забони осори нависанда суҳан меравад. Дар забони ўзбекӣ калимаҳои сохтае, ки номи касбу ҳунар, унвон, пайрави ягон таълимот ва аъзои ташкилоти ихтиёрӣ будани шахс, инчунин хусусиятҳои шахсро аз рӯйи ихтисос, машғулияташ ифода мекунанд, нисбатан қисми калони калимаҳои иқтибосии сохтаре ташкил медиҳанд. Дар забони осори Абдулло Қаҳҳор калима, истилоҳ ва ибораҳо, мавқеъ ва нақши калимаҳои сохтаи баромадаш ба забони тоҷикӣ иртибот дошта, хеле зиёданд. Баробари инҳо аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ як қатор пешванду пасвандҳо низ гузаштаанд, ки онҳо дар забони осори Абдулло Қаҳҳор микдоран хеле зиёд ба назар мерасад. Барои собит намудани фикр чанде аз онҳо мисол овардан мумкин мебошад.

3.2.1. Пешванди ҳам-

Пешванди **ҳам-** дар калимасозӣ хеле фаъол мебошад. Ин пешванд аз исм исмҳое месозад, ки ҳамроҳӣ, шарикӣ ва муносибати ду-тарафаи шахс ва ашёро мефаҳмонад. Мисол, **ҳамроҳ**, **ҳамсоя** ва дигар.

Пешванди **ҳам-** бо калимаҳои ўзбекӣ ҳамроҳ омада, исмҳои ифодакунандаи касбу кор, машғулият ва хусусияти шахсро ифода мекунад, ки ин қабилӣ калимаҳо дар забони осори нависанда ба мушоҳида расид. Мисол, **ҳам-ётоқ**, **ҳам-юрт** ва ғайра:

“Саидий буни ўзининг **ҳамётоқларига** айтиб берди” [134, с. 68].

“Унинг ботирлиги **ҳамюртларига** ҳам эшитилиб қолади” [134, с. 85].

3.2.2. Пешванди сер-:

Сер дар маънии *он ки нав хӯрок хӯрда шикамаш пур аст ва майли хӯрокхӯрӣ надорад* ифода мекунад. Чузъи пешини баъзе калимаҳои мураккаб ба маънои зиёд ва фаровон будани чизе. Мисол, **сершона, сершоҳ, сербарг** ва ғайра. “*Сувга қонган ёш ниҳоллар сершона бўлиб ўсади*” [134, с. 112]. “*Катта кўчани кесиб ўтадиган ариқ бўйида сершоҳ тол тагига сув сешиб, бордон тўшаб қўйилган эди*” [134, с. 71]. “*Бир текис ўсган сершоҳ, сербарг дарахтлар ойни қора девордай тўсиб турар, сўқмоқ зимзиё эди*” [134, с. 38].

Пешванди **сер-** дар ҳамин маънӣ ҳамроҳ бо калимаи марбут ба забони ўзбекӣ омаданаҳ низ мумкин. Мисол, **сер-соч, сер-соқол, сер-ёмғир** ва ғайра.

“*Баҳри чимматини кўтарди-да, серсоқол, кўк кўз чолнинг девордаги суратиға қараганча анграйиб қолди*” [134, с. 138]. “*Бордию, кўклам серёмғир келгудек бўлса, ер тез етилмайди, экин кечикиб кетади*” [134, с. 131].

Дар ҳамин маврид бояд қайд кард, ки дар забони адабии ўзбекӣ вазифаи пешванди “**сер-**” ро пасванди **-ли** иҷро мекунад. Ин пасванд калимасозии сермахсул ба ҳисоб меравад. Мисол, **серпардоз-пардозли, серсавлат-савлатли, серсоя-сояли** ва ғайра. Вале, дар сохти баъзе калимаҳо вазифаи пешванди “**сер-**” ро пасванди **-ли** иҷро карда наметавонад. Мисол, **серқатнов-қатновли, серуйқу-уйқули** ва ғайра.

3.2.3. Пешванди **бе-**:

Дар забони адабии тоҷикӣ пешванди **бе-** дар калимасозӣ сермахсул ба ҳисоб меравад. Аз исмҳо сифати асли месозад, ки ба аломати дар асос номбаршуда молик набуданро мефаҳмонад. Мисол, **беғуноҳ, бемеҳр** ва ғайра.

“*Беғуноҳ мўминларни ўлдиравериб, жаннатни ҳам тўлдириб қўйдингиз*” [132, с. 94].

3.2.3.3. Пешванди “**бе-**”-и тоҷикӣ ва пасванди калимасозии “**-сиз**”-и ўзбекӣ:

Қайд кардан ба маврид аст, ки вазифаи пешванди “**бе-**” ро дар забони ўзбекӣ пасванди калимасозии **-сиз** иҷро карда, синоними калимаҳои иқтибосиро ташкил мекунад. Ин гуна ҳодисаҳо барои боз ҳам ғани гардидани таркиби фонди луғавии забони ўзбекӣ хидмат мекунад. Дар забони осори Абдулло Қаҳҳор низ ба таври фаровон ба кор бурда шудааст.

Мисол, **ғуноҳсиз, тайинсиз, тутуриқсиз, тутунсиз, дармонсиз, қўнимсиз, оёқсиз, қўлсиз, сабрсиз, адабсиз, орсиз, тоқатсиз, вафосиз, тўхтовсиз** ва ғайра.

Мисол, “*Мусулмонқул ўз гарази йўлида орада йўқ низоларни кўзгаб, куёви Шералихонни ўлдирди, ғуноҳсиз Муродхонни шаҳид этди*” [132, с. 199]. “*Хушрўйнинг раҳмсиз муҳокамасидан оққан бу ҳақиқатлар Зайнабни йиғлатди*” [132, с. 318].

Аммо баъзе калимаҳое дар забони осори Абдулло Қаҳҳор ба назар мерасад, ки бо пешванди **бе-** сохта шуда аст, вале онҳо пасванди “-сиз”-ро қабул карда наметавонад. Мисол, *бевурд-бурдсиз, бедил-дилсиз, бежирим-жиримсиз, беназир-назирсиз, бетамиз-тамизсиз, бекор-корсиз, бенасиб-насибсиз, бевақт-вақтсиз, бехуда-худасиз, бедор-дорсиз, бесўнақай-сўнақайсиз, безовта-зовтасиз* ва ғайра.

3.2.7. Пасванди –**бон**.

Дар забони осори Абдулло Қаҳҳор чандин калима ва терминҳои иқтибосии тоҷикиро дидан мумкин, ки онҳо бо пасванди -бон сохта шудааст.

Пасванди **-бон** аз исмҳои конкрет исми нав месозад, ки шахсро аз рӯи касбу кор ва машғулият ифода мекунад ва тобиши назорат дорад. Чандин калима ва терминҳои иқтибосии тоҷикиро дар осори забони Абдулло Қаҳҳор дидан мумкин, ки онҳо бо пасванди **-бон** сохта шудааст: *боғбон, дарвозабон* ва ғайра.

“Кейин Крупская номидаги болалар боғчасига қарашли боққа боғбон қилиб қўйди” [132, с. 142].

3.2.8. Пасванди –**вор**.

Пасванди **-вор** каммаҳсул буда, аз исм сифатҳои нисбӣ месозад, ки ба аломат ва хосияти дар реша номбаршуда аз ягон ҷиҳат муносибат дорад. Калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ бо пасванди **-вор** сохта шудааст, дар забони осори Абдулло Қаҳҳор ба назар мерасад: *доривор, зиравор, девонавор* ва ғайра:

“...супанинг бир томонини қозозларга ўралган мурч, зарчўва, қалмпир, зира, сингари дориворлар, кайнич, кўк пиёз, жамбил сингари кўкатлар банд қилган” [132, с. 174].

Дар забони тоҷикӣ як гурӯҳ калимаҳое, ҳастанд, ки онҳо бо исми яқчо омада калимаҳои мураккаб месозанд. Мисол, **сифат, намо, омўз (омез), параст, шинос, фуруш, дўз** ва ғайра. Вале, онҳо ба забони ўзбекӣ иқтибос шуда, вазифаи худро тағйир додааст. Яъне вазифаи пасвандро иҷро мекунад ва доир ба ин дар грамматикаи забони ўзбекӣ қайд гардидааст. Мисол, дар бораи калимаи **намо** дар грамматикаи забони ўзбекӣ чунин шарҳ дода шудааст: *“-намо (тоҷик тилидан кирган). Бу аффикс от ва сифатларга қўшилиб, ўзакдан англашилган предмет, ҳодиса, ҳолат тушунчасига, “ўхшаш” деган маънони берувчи белгилар (сифатлар) ҳосил қилади: олимнамо, мулланамо, калнамо...”* [68, с. 284]. Ин гуна фарқиятро мо дар забони осори Абдулло Қаҳҳор дарк намуда, ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудем:

Калимаи намо дар забони адабии тоҷикӣ калимаи **намо** бо калимаҳои ифодакунанда амалу чараён ва исми омада, зарфи монандӣ месозад. Мисол, *ранҷиданамо, Юсуфнамо* ва ғайра.

Вале дар забони осори нависанда дар баъзе мавридҳо калимаҳое сохтааст, ки ҳамчун пасванд ишора шудааст. Мисол, *олим-намо, мажнун-намо, мулла-намо, кал-намо, ҳазил-намо* ва ғайра.

“*Гумаишта Мухаммад Расул қирқ ёшга этиб қолган мутавозе, мулланамо киши эди*” [132, с. 48]. “*Унинг одатдан ташқари шод эканини кўриб турган ҳамхоналари ҳазилнамо гап ташлашарди*” [134, с. 74].

Калимаи омӯз (омез): Ин калима дар забони тоҷикӣ вазифаи чузъи пасини калимаҳои мураккаб ба маънои дар бар доштани чизеро ичро мекунад: Мисол, *хандаомез, маслиҳатомез, гилаомез* ва ғайра.

Аммо дар забони осори Абдулло Қаҳҳор ҳамчун пасванд қабул шудааст. Мисол, *масҳара-омуз, заҳар-омуз, ҳазил-омуз, ҳайрат-омуз* ва ғайра.

“*Шу пайт ташқаридан кимнингдир масҳараомуз овози эшитилди*” [134, с. 82]. “*Умматалининг хотинига бунчалик совуқ муносабатда бўлиши, заҳаромуз ҳазили уни баттарроқ қочириққа ундади*” [134, с. 24].

Тавре ки аз баррасии мавод маълум гардид, пешванду пасвандҳои дар боло зикргардида дар сохтани ҳиссаҳои гуногуни нутқ серистеъмол ва сермахсул буда, ҳам ба вазифаи калимасозӣ ва ҳам шаклсозӣ истифода гардидааст, ки ин барои рушди ҳам забони тоҷикӣ ва ҳам забони ўзбекӣ тақони чиддӣ мебахшад.

Фасли сеюми боби сеюм “Калимаҳои мураккаб” ном дошта, калимаҳои иқтибосии мураккаби забони осори нависанда мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Дар забоншиносӣ тарзи сермахсултарини калимасозӣ типӣ мураккаб ба шумор меравад. Калимаҳои мураккабе, ки дар забони тоҷикӣ маъмул ва дар истеъмол фаъол мебошанд, айнан бо ҳамон шакл ба забони ўзбекӣ иқтибос шудаанд. Дар чараёни истифодабарии калимаҳои мураккаб дар забони ўзбекӣ ҳатто калимаи иқтибосӣ будани онҳо маълум намегардад. Калимаҳои мураккаби иқтибосӣ ҳам дар услуби илмиву бадеӣ, ҳам дар услуби гуфтугӯӣ васеъ истифода бурда мешавад. Ин гуна калимаҳои мураккаб дар забони осори Абдулло Қаҳҳор ба таври фаровон ба қор бурда шудааст. Онҳоро аз ҷиҳати бо қадом ҳиссаҳои нутқ ташкил ёфтанишон ба гурӯҳҳои гуногун тақсим қардан мумкин.

3.3.1. Аз ду исм:

Исмҳои мураккаби пайваст, ки чузъҳоишон бе ягон морфема ба ҳам васл шудаанд. Мисол, *нондон, новвойхона, гадобачча* ва ғайра.

“*Отам нондонни очиб, бор нонни .. хуржунига солиб, -мен шаҳарга кетдим, -деган ҳолда уйдан чиқди*” [132, с. 70]. “*Худодан кўрқинг, Махсум. Гадобачча одам эмасми? Ё, шариятда гадобаччани ўлдириши гуноҳ эмас, деб битилганми?*” [132, с. 182].

3.3.2. **Аз исму феъл:**

Ин гурӯҳи калимаҳои мураккаб ба ибораҳои ғайриизофии исмӣ ҳамнисбат мебошанд. Дар ин қабил калимаҳои мураккаб чузъи асосӣ на дар ҷойи якум, балки дар ҷойи дуюм меистад. Мисол, *саволомӯз, маҳсидӯз, ошхӯр* ва ғайра.

“*Маҷлисдан бир кишининг кўнгли қолди чамамда, -деди Саидгози бўм-бўш қоронгиликка тикилиб. Шербек Саидгозига саволомӯз боқди*” [134, с. 9]. “*Афандини отаси маҳсидӯзга шогирд берди*” [132, с. 58]. “*Худоё раҳматингдан ўргилай, ошхӯрга ош, нонхӯрга нон еткизурсан*” [132, с. 50].

3.3.3. **Аз исму сифат: дилсиёҳ, дилхаста, дилхуш** ва ғайра.

“*Бу эр-хотин ўртасидаги самимийликни, ораларида дилсиёҳлик тўғдирадиган бирон қўполликка йўл бермасликларини кўрсатарди*” [132, с. 226]. “*Кечаги ёмғирдан нишон ҳам қолмаган, хушбўй шабада, дилхуш манзара, оромижсон табиат*”. “*Турдиевнинг шу ваҷоҳатини кўрган киши уни бир умр дилхушлик қилмаган .. дейди*” [132, с. 126].

3.3.4. **Аз сифату исм: хушбўй** ва ғайра.

“*Кечаги ёмғирдан нишон ҳам қолмаган, хушбўй шабада, дилхуш манзара, оромижсон табиат*” [132, с. 236].

3.3.5. **Аз сифату феъл: хушхон** ва ғайра.

“*Ўзбек элининг булбули Ҳалима Носирова куйлаганда, хушхонимиз Саодат Қобулова ўзбекнинг қалб торларини чертиб, қўшиқ айтганда .. қайси қалб севинчларга тўлмайди!*” [132, с. 75].

3.3.6. **Аз шумораву исм: чорабзал, чорпояда** ва ғайра.

“*Сафарга чиқиш учун чорабзал шай қилинди*” [134, с. 39]. “*Адолатга ҳовлида чорпояда ётган Усмонжоннинг нафаси ҳам эшитилиб турар эди*” [134, с. 42].

Дар таркиби забони осори нависанда дар баъзе мавридҳо калимаҳои мураккаб ба назар мерасад, ки як чузъи он тоҷикӣ ва дигари он ўзбекӣ мебошад. Чузъи якум нисбат ба дуюм ва ё чузъи дуюм нисбат ба якум муносибати тобей дошта, онро аз ҷиҳати таъинот, нисбат доштан ба чизе муайян мекунад. Аз рӯйи осори Абдулло Қаҳҳор ин гуна калимаҳои мураккабро ба чанд гурӯҳ чудо карда омӯхтан мумкин мебошад.

3.3.7. **Аз исм+исм сохта шудааст: гул-кўрпа, нон-кўр, гул-юз** ва ғайра.

“*Тақир ерларнинг кўриниши жуда бошқача: майса, лолақизгалдоқ, чучумалар худди гулкўрпа ёниб кўйгандай кўк, қизил, яшил тусда товланади*” [132, с. 197].

3.3.8. **Аз исму феъл: нон-тепки, ёл-пўш, гўшт-куйди, ялоқ-хўр, ялов-бардор** ва ғайра.

“*Сендақа, ҳукуматнинг тузини ичиб, тузлигига туфлайдиган нонтепки керак эмас*” [132, с. 89].

3.3.9. Аз шумораву исм: *чор-бурчак, чор-қирра* ва ғайра.

“Муборак опа бир лаҳзадан кейин оқ докага ўралган **чорбурчак** бир нарсани кўтариб чиқди”. “Бир танобдан мўлроқ **чорбурчак** ташиқарининг ҳар томони диққатни жалб қиларли эди” [134, с. 39]. “У кираверишидаги девор соати ўрнатилган **чорқирра** устун тагида .. ўтирарди” [134, с. 80].

Ҳамин тавр, дар забони ўзбекӣ калимаҳои иқтибосии мураккаб миқдоран хеле зиёд мебошад, ки ин калимаҳои иқтибосӣ дар осори нависандагони ўзбек мавриди истифода қарор гирифтааст.

Шодравон профессор Ғаффор Ҷўраев гуфта буд: “*Зотан, рушд ва тағйироти сохтори забон дар заминаи ду омил сурат мегирад: омил берунӣ, ки ба ҳодисаҳои ҷамъиятӣ ва таъсири забонҳои дигар алоқаманд аст ва омил дохилӣ, ки ба инкишофи қонунҳои дохилии забон вобаста мебошад...*” [57, с. 82].

Воқеан, гуфтаҳои профессор Ғаффор Ҷўраев дуруст мебошад. Яке аз омилҳои асосӣ дар инкишофи забон ин калимаҳои иқтибосӣ мебошад. Аз ҷумла, калимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ дар инкишофи забони ўзбекӣ нақши муҳим мебошад, ки инро мо дар боло мушоҳида кардем.

Дар қисми **хулоса** ҳамчунин натиҷагирҳои дар заминаи таҳқиқи хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ ва вожаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони осори Абдулло Қаҳҳор ҷамъбаст гардидааст, ки муҳимтарини онҳо инҳоянд:

1. Асарҳои маъруфи нависанда Абдулло Қаҳҳор мисли романи “Сароб”, “Қўшчинор чироқлари” ва қиссаи ҳикояҳои ба забони русӣ тоҷикӣ тарҷума шудааст. Тарҷумаи асарҳои Абдулло Қаҳҳор ба забони тоҷикӣ аз робитаҳои адабию фарҳангии байни тоҷикону ўзбекон шаҳодат медиҳад, ки дар рӯзгори имрӯзи давлатдории миллии ҳар ду миллат метавон гуфт рӯ ба афзоиш дорад.

2. Дар таълифи асарҳои худ нависандаи халқии Ҷумҳурии Ўзбекистон Абдулло Қаҳҳор аз калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ хеле фаровон истифода бурдааст, ки аз маводи таҳқиқоти мавриди назар ошкор гардид.

3. Дар забони ўзбекӣ ба сифати ифодакунандаи мафҳумҳои гуногун калимаи ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ нав ба нав ба вучуд омада, қисми дигари онҳо метавонанд бо бисёр сабабҳо аз истеъмол берун шаванд ва ба ҷойи он калима ва ибораҳои нави иқтибосии тоҷикӣ ба миён оянд ва боз ба мурури замон калима ва ифодаи наватари иқтибосии тоҷикӣ пайдо шуда, тадричан мавқеи қисме аз онҳоро ишғол намоянд, ё калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ, ки ба забони ўзбекӣ гузаштааст, хеле ноаён бошад ҳам, аз ҷиҳати талаффуз тағйир ёфтааст ошкор карда шуд.

4. Чараёни ба забони ўзбекӣ гузаштани воҳидҳои луғавии забони тоҷикӣ аз давраи ташаккули адабиёти классикии ҳар ду миллат ва вусъати робитаҳои эҷодии шоиру нависандагони ин ду халқ, амсоли Алишери Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ боз ҳам авҷ гирифтааст.
5. Дар натиҷаи дӯстии ду халқи бо ҳам бародар дар соҳаҳои хоҷагии халқ, илму техника, маориф, адабиёту санъат, маданияту маърифат ва дигар робитаҳои мутақобилан судманд ба вучуд омада истодаанд. Албатта ин боис мешавад, ки он истилоҳ ва калимаҳои хоси соҳаҳои номбурда ба як дигар бо роҳҳои гуногун иқтибос шаванд.
6. Ба воситаи истеъмоли калимаҳои ҳамдигар муносибатҳои ду халқ боз ҳам устувортар мегардад. Илова бар ин маъноӣ чандин калимаҳои ўзбекиву тоҷикӣ боз ҳам васеъ мешаванд. Қариб аксарияти калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ дар мавриди истифода қарор дорад.
7. Абдулло Қаҳҳор бо мақсади буробуранг баён қардани воқеаву ҳодисаҳо ва характери қаҳрамонони асарҳои худ аз вожаҳои иқтибосии тоҷикӣ ба қор бурда, ба онҳо диққати махсус додааст.
8. Ба қор бурдани калимаҳои иқтибосӣ дар осори ҳеш аз нависанда маҳорат ва малакаи баланд талаб мекунад. Пеш аз ҳама нависанда аз забони тоҷикӣ хуб бархурдор шуда бошад. Аз баррасии таҳқиқот маълум мешавад, ки Абдулло Қаҳҳор на танҳо аз забони ўзбекӣ, балки ба забони тоҷикӣ низ хуб балад будааст.
9. Ба воситаи истифода қардани калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ забони осори Абдулло Қаҳҳор боз ҳам ҷолибтар ва хонданибобтар шудааст. Истифодаи калима ва ибораҳои иқтибосии тоҷикӣ дар асарҳои бадеӣ ба маҳорати суҳандонии нависанда вобастагӣ дорад.

Аз таҳқиқоти анҷомёфта чунин ба назар мерасад, ки нависанда Абдулло Қаҳҳор аз донандагони ҳуби забони модарии худ ва забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад.

Мундариҷа ва натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар интишороти мазкур ба таъб расидаанд:

А) Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои тақризии бонуфузи тавсияшудаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати маориф ва илми Федератсияи Русия ба таъб расидаанд:

[1-М]. Исмоилов Б. А. Таснифи калимаҳои тоҷикии забони ўзбекӣ аз рӯйи соҳаҳои истеъмоли дар осори Абдулло Қаҳҳор /Б. А. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон –Душанбе, 2017. - № 4/5. -С. 24-29. (ба забони тоҷикӣ).

[2-М]. Исмоилов Б. А. Назаре ба омонимшавии вожаҳои тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон–Душанбе, 2017. -№4/6. -С. 37-42. (ба забони тоҷикӣ).

[3-М]. Исмоилов Б. А. Иқтибосшавии вожагони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ: мутобиқшавии савтиётӣ ва хусусиятҳои онҳо /Б. А. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни –Душанбе, 2018. -№3(75). -С.177-184. (ба забони тоҷикӣ).

[4-М]. Исмоилов Б. А. Пешвандҳои серистеъмоли забони тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Паёми Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода –Душанбе, 2020. -№3 (39). -С.167-175. (ба забони тоҷикӣ).

Б) Мақолаҳои, ки дар нашрияҳои ва маҷаллаҳои илмӣ ба таъб расидаанд:

[5-М]. Исмоилов Б. А. Иқтибосоти тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Паёми Донишкадаи давлатии забонҳо –Душанбе, 2018. -№4(28). –С. 17-29. (ба забони тоҷикӣ).

[6-М]. Исмоилов Б. А. Роҳҳои иқтибосшавии калимаҳои тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Маҷаллаи илмӣ-омӯзиши муҳаққиқони ҷавон –Душанбе, 2016. - №15 (15). – С. 14-17. (ба забони тоҷикӣ).

[7-М]. Исмоилов Б. А. Таҳлили сохтори вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Маводи конференсияи байналмилалӣ “Масъалаҳои мубрами таҳқиқоти муқоисавӣ-типологии забонҳо ва усулҳои муосири таълими забонҳои хориҷӣ”. - Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон –Душанбе, 2018. –С. 25-34. (ба забони тоҷикӣ).

[8-М]. Исмоилов Б. А. Пасвандҳои серистеъмоли забони тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии “Саҳми занон дар илм”. - Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода –Душанбе, 2020. –С. 45-56. (ба забони тоҷикӣ).

На правах рукописи

УДК: 809.155.0

**ИСМОИЛОВ БАХТИЁР
АБДУЛЛОЕВИЧ**

**ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ТАДЖИКСКИХ
ЛЕКСИЧЕСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБДУЛЛЫ КАХХАРА**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание учёной степени доктора философии (PhD) -
доктора по специальности, по специальности 6D021300 – Лингвистика
(6D0205011 Сравнительно-историческое, типологическое и
сопоставительное языкознание)

Душанбе – 2020

Диссертация выполнена на кафедре теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: Махмаджонов Олимджон Обиджонович,
Председатель Комитета по языку и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан, доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: Мухторов Зайнидин Мухторович,
Начальник Управления международных отношений Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан доктор филологических наук

Хайдаров Мухаммадёр Махмадумарович,
Преподаватель кафедры современного литературного таджикского языка Таджикского национального университета, кандидат филологических наук, доцент

Оппонирующая организация: Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова

Защита диссертации состоится «26» ноября 2020 года в 13⁰⁰ часов на заседании Диссертационного совета 6Д.КОА-028 при Таджикском государственном педагогическом университете имени Садриддина Айни (г. Душанбе, проспект Рудаки).

С диссертацией и её авторефератом можно ознакомиться в библиотеке и на сайте Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни www.tgpu.tj

Автореферат разослан « ____ » _____ 2020 года.

Учёный секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук, доцент

Мирзоалиева А. Ш.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность и необходимость проведения исследования.

Актуальность и необходимость проведения исследования прежде всего, отражается в том, что узбекский язык является одним из древних и богатых с точки зрения лексического запаса, в лексической структуре которого много заимствованных таджикских слов и словосочетаний. К этому явлению всегда проявлялся интерес исследователей, которые высказывали свои мнения по данному вопросу. Представленное нами исследование также посвящено этому разделу языкознания.

Лексический фонд узбекского языка и его грамматическая структура, подвергаясь воздействию исторических, политических, социальных, экономических и культурных периодов, постоянно развивается и совершенствуется. Современный узбекский литературный язык наряду с другими языками сохранил свою характерную специфику, свои основные лексические ресурсы и грамматическую структуру, достиг своего нынешнего состояния.

До настоящего времени многие лингвисты постигали и исследовали узбекский язык во взаимодействии с другими родственными и чуждыми языками в сопоставительном аспекте. Проведение таких исследований обусловило становление и развитие узбекского языка. Немаловажным в этом плане является и интенсивный процесс лексического заимствования узбекским языком в особенности из таджикского языка, о чем свидетельствует фактически схожие образ жизни, история и культура двух дружественных народов.

В данной диссертации анализируются основные источники развития лексики узбекского литературного языка, проникновение таджикских заимствований вследствие взаимовлияния таджикского языка, а также отдельные фонетические изменения в заимствованных словах, место и роль таджикских заимствований в процессе словообразования на примере языка произведений Абдуллы Каххара.

Степень изученности научной проблемы и теоретико-методологические основы исследования. В узбекском языковедении язык произведений Абдуллы Каххара исследован рядом узбекских лингвистов, посвятивших данной теме свои научные работы. Среди таких работ следует отметить кандидатскую диссертацию Хасанов А. А. *“Абдулло Қаҳҳор ҳикоялари тилининг бадииятини таъминловчи лексик-стилистик воситалар”*. В данном направлении также необходимо подчеркнуть работы языковедов И. Кучкартаева, Р. Кучкартаева, М. Омиловой, Н. Махмудова, А. Абдуллоевой, Х. Дониёрова, Б. Юлдошева и др. Вместе с тем, Исследователь Х. Холиков представил в своей кандидатской диссертации (*Абдулло*

Қаҳҳор асарлари синтаксисининг айрим хусусиятлари ҳақида) исследование синтаксических особенностей произведений Абдуллы Каххара. Однако вышеупомянутые исследователи не рассматривали вопрос о заимствованных словах и словосочетаниях в языке произведений Абдуллы Каххара.

Следует отметить, что в отечественном и даже в зарубежном языкознании за исключением отдельных научных заметок и статей исследование по заимствованию таджикской лексики в узбекском языке ни на таджикском, ни на узбекском языках не проводилось. Несмотря на это, предпринимались попытки исследовать различные аспекты двух близких между собой языков в сопоставительном плане в узбекском языкознании исследователями А. Бердиалиевым, Р. Хидировым, С. Иноятовым, Б. Джаббаровым, Р.Р. Раджабовой, в таджикском языкознании Б. Камолиддиновым, Зикриёевым Ф.К. [2004], Юсуповым К. [1974], в русском и европейском языкознании учеными А.К. Боровковым, Ю.А. Жлуктенко [1974] и др.

Цель и задачи исследования. Основная цель данного исследования состоит в определении места таджикской заимствованной лексики в узбекском языке, которая обусловлена тем, что особенности таджикских заимствований в узбекском языке представляют собой весьма значимые и масштабные вопросы, все аспекты которых невозможно охватить в одной диссертации. В этой связи в данной диссертации целью является анализ и интерпретация лексических и грамматических особенностей таджикских заимствований в узбекском языке на основе произведений Абдуллы Каххара. Ценные произведения этого уникального писателя, представляя собой кладезь всевозможной таджикской заимствованной лексики, способствуют определению места таджикских заимствований в узбекском языке. Следовательно, изучение таджикских заимствований произведений Абдуллы Каххара имеет огромное значение и сопряжено с совершенствованием лексико-грамматического строя таджикских заимствований в узбекском языке.

В соответствии с конкретизацией сферы исследования для достижения указанной цели нами реализуются следующие задачи:

- определение роли фонетического освоения таджикских заимствований в обогащении лексического состава узбекского языка;
- изучение классификационных признаков таджикской лексики по степени употребления в языке произведений писателя;
- лексико-семантический анализ таджикской лексики в языке произведений писателя;
- выявление путей и способов проникновения многозначной таджикской лексики в узбекский язык;

- изучение заимствованной таджикской синонимии в языке произведений Абдуллы Каххара;
- изучение вопроса словообразования в узбекском и таджикском языкознании;
- выявление особенностей словообразовательных средств таджикских заимствований в произведениях Абдуллы Каххара;
- анализ морфологического строя таджикских заимствований в языке произведений Абдуллы Каххара;
- выявление новых закономерностей словообразования в языке произведений Абдуллы Каххара;
- определение места таджикских словообразовательных элементов в построении производных и сложных слов в языке произведений писателя;
- определение роли заимствованных таджикских префиксов и суффиксов в построении заимствованной лексики языка произведений Абдуллы Каххара;

Объект исследования. Объектом данной диссертации является произведения известного узбекского писателя Абдулло Каххара, служащие связующим звеном между двумя близкими друг к другу языками. Таджикские заимствования в произведениях автора имеют широкое употребление. В основном исследованию подвержены его известные произведения – романы «Сароб», «Кушчинор чироклари», рассказы «Синчалак», «Олам яшаради», «Огрик тишлар».

Предмет настоящего исследования составляет картотека, насчитывающая 1500 единиц, сформированных на основе сбора языкового материала произведений Абдуллы Каххара.

Тема исследования. Темой исследования является лексико-грамматические особенности заимствованной таджикской лексики в произведениях Абдуллы Каххара.

Проблемы исследования. Проблемами исследования являются основные вопросы исследования лексико-грамматических особенностей таджикской заимствованной лексики в узбекском языке на примере языка произведений Абдуллы Каххара.

Методы исследования. При подготовке данной диссертации, в ходе изучения языка произведений Абдуллы Каххара в основном использовались методы семантического анализа и сопоставительного анализа. Методом семантического анализа выявлялись смысловые нюансы слов. Метод сопоставительного анализа использовался для определения соответствия и различий в структуре таджикских заимствований в таджикском и узбекском языках.

Область исследования. Исследование проведено на базе сравнительно-исторического, типологического и сопоставительного языкознания, исходя из которого обоснованные в диссертации

методические и практические рекомендации соответствуют предметам «Современный узбекский литературный язык», «Сопоставительная типология», «Слово и словообразование», применяющимся в учебном процессе в Таджикском государственном педагогическом университете имени Садрриддина Айни.

Этапы исследования. Исследование проведено в три этапа:

Первый этап (2015-2016 годы) охватил изучение научно-теоретических и практических факторов по вопросам таджикских заимствований в языке произведений Абдуллы Каххара, их семантической классификации и места таджикских заимствований в языке произведений писателя, что заложило основы для формирования общей гипотезы исследования.

Второй этап (2016-2017 годы) посвящен вопросу рассмотрения таджикских заимствований с позиции многозначности в узбекском языке и синонимии в таджикском и узбекском языках на материале языка произведений писателя.

Третий этап (2017-2018 годы) посвящен структурному анализу таджикских заимствований в произведениях Абдуллы Каххара, в котором был проведен анализ простых, производных и сложных таджикских заимствованных слов.

Основная информационно-экспериментальная база исследования. В диссертации помимо произведений Абдуллы Каххара и работ узбекских исследователей были использованы произведения таджикских ученых - «Словарь синонимов таджикского языка» Мухаммадиева М.; «Словарь омонимов таджикского языка» Кабирова Ш.; «Гендерный анализ антропонимии некоторых регионов Таджикистана» Махмаджонова О.О.; «Взгляд Президента на вопросы развития языка» Джураева Г.; «Русские и интернациональные слова в таджикском литературном языке» Шарофова Н.; «Словарь лингвистических терминов» Мухторова З. М., а также научные труды российских исследователей - «Что такое словообразование» Кубряковой Е.С.; «Словообразование» Левновской К. А. и т.д.

Достоверность результатов диссертации. Достоверность результатов диссертации обеспечивается глубоким теоретическим анализом проблемы, основывается на конкретных методологических положениях и разносторонних экспериментальных материалах в соответствии с объемом, целями, задачами и логикой исследования и предоставляет широкую возможность для сравнительного анализа таджикских заимствований в узбекском языке.

Научная новизна исследования. Научная новизна исследования прежде всего подтверждается тем фактом, что хотя лингвистами, исследователями и в целом мастерами словесности было проведено множество исследований по заимствованиям в узбекском

языке, которые представили в своих диссертациях и трудах ценные сведения, однако до настоящего времени лексические и грамматические особенности таджикских заимствований и их роль в произведениях узбекских писателей не были всесторонне изучены. В диссертации впервые исследованию подвержены лексико-грамматические особенности таджикских заимствований языка произведений Абдуллы Каххара. В нем определены роль префиксов и суффиксов в словопроизводстве, новые словообразовательные модели. Обнаружены новые модели производных и сложных слов, которые будут способствовать решению проблемы словообразования в таджикском и узбекском языках. Кроме того, нашей целью является показать фонетические и семантические особенности таджикских заимствований в узбекском языке, в связи с чем выбранная тема имеет весьма важное значение, и в целом является первым диссертационным исследованием в таджикском языкознании.

Теоретическая значимость диссертации состоит в том, что на базе исследования таджикских заимствований, образующихся в двуязычной среде: таджикской и узбекской, формируются теоретические и практические материалы для различных разделов языкознания, в том числе лексикографии. Теоретические результаты исследования также могут быть использованы при дальнейшем проведении исследований на двуязычной основе.

Практическая значимость диссертации проявляется в том, что материалы диссертации могут быть использованы при дальнейшем изучении таджикских заимствованных слов и словосочетаний в узбекском языке, при чтении специальных курсов по заимствованию слов и словосочетаний, при подготовке пособий и лекций по предмету «Типологическое языкознание». Результаты диссертации могут быть использованы в университетах и институтах на занятиях типологической направленности. Материал диссертации может быть использован в дальнейших исследованиях по вопросам двуязычия, а также при написании научно-исследовательских работ, учебных пособий и т.д.

Положения диссертационного исследования, выносимые на защиту:

В результате проведенного исследования к обсуждению представлены следующие вопросы, отражающие характер новизны произведения или элементы новизны в вопросе лексических и грамматических особенностей таджикских заимствований в узбекском языке на основе языка произведений Абдуллы Каххара:

1. Исследования на этой основе доказывают, что таджикские заимствованные слова и словосочетания в узбекском языке являются

гораздо употребительнее по сравнению с другими заимствованиями узбекского языка;

2. Изучение лексических и грамматических особенностей таджикских заимствований в произведениях Абдуллы Каххара открывает путь для дальнейших исследований на основе сопоставительного изучения узбекского и таджикского языков;

3. Наиболее употребительные и распространенные словообразовательные модели в языке произведений Абдуллы Каххара показаны на основе практических материалов;

4. На основе собранных материалов выявлены особенности, общность и различие в словообразовании именных частей речи;

5. Рассмотрен вопрос синонимии таджикских заимствований в узбекском языке;

6. На основе выявления семантических нюансов таджикских заимствований обозначены их семантические группы.

Личный вклад исследователя проявляется в том, что данная тема в сравнительно-историческом, типологическом и сопоставительном языкознании изучается впервые. Вместе с тем представлена ранее не выявленная специфика употребления таджикских заимствований на основе произведений писателя Абдуллы Каххара.

Апробация диссертации и информация о применении его результатов.

Диссертация утверждена на заседании Ученого совета ТГПУ имени Садриддина Айни (решение №3/66 от 26. 02. 2016), обсуждена на заседании кафедры теории и практики языкознания ТГПУ имени Садриддина Айни (протокол №13 от 05. 06. 2018), а также в секции языкознания ТГПУ имени Садриддина Айни (протокол №6 от 16. 04. 2020) и рекомендована к защите.

Публикация результатов диссертации. По теме диссертации опубликовано 8 статей, 4-и из которых представлены в рецензируемых научных журналах, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК при Министерстве образования и науки Российской Федерации, список которых приведен конце данного автореферата. Результаты исследования отражены в материалах ежегодных научных конференций Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни (2016-2020).

Объем и структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во **Введении** изложены актуальность исследуемой темы, степень изученности научного вопроса, излагаются теоретические и методологические основы исследования, цель и задачи исследования, объект исследования, тема исследования, проблемы исследования, методы исследования, область исследования, этапы исследования, основная информационно-экспериментальная база исследования, достоверность результатов диссертационного исследования, научная новизна исследования, теоретическая значимость исследования, практическая значимость исследования и положения диссертации, выносимые на защиту.

Первая глава – «Фонетическая адаптация и степень употребления таджикских заимствований в произведениях Абдуллы Каххара» посвящена исследованию фонетического освоения таджикских заимствований, а также степени их распространенности в языке произведений писателя.

В **первом разделе** данной главы представлены сведения о процессе фонетической адаптации таджикских заимствований в языке произведений писателя, разделенные в данном случае на два подраздела:

1.1.1. «Проникновение таджикских заимствований без изменений» - первый подраздел, где речь идет о широком употреблении в произведениях Абдуллы Каххара группы слов и словосочетаний, заимствованных без изменений и упрощений с таджикского в узбекский язык, то есть освоенные узбекским языком в своей первоначальной форме. В частности, таких как *“гулзор”* - *цветник*, *“зӯит”* - *мясо*, *“бахор”* - *весна* и другие: *“Ундан кейин айвон билан ҳовуз ўртасида унча катта бўлмаган йўлка қолдириб, атроф гулзор қилинади”* [132, с. 180].

1.1.2. «Проникновение таджикских заимствований с фонетическими изменениями» - второй подраздел, где рассмотрена другая группа слов и словосочетаний, проникшая из таджикского языка в узбекский язык с фонетическими изменениями, широко употребима в языке произведений Абдуллы Каххара и отличается своими фонетическими, морфологическими особенностями. В соответствии с фонетическими явлениями они разделены нами на несколько подгрупп. Для подтверждения вышеизложенного мнения, ниже оно проиллюстрировано примерами.

1.1.2.1. Явление чередования гласных.

В языке существует два типа фонетических чередований - комбинаторные и позиционные. Комбинаторное чередование происходит в результате совместимости и совпадения сочетаемых фонем. В данном случае чередование является прямым результатом

сходства. Хотя чередование фонем имеет общие свойства с явлением адаптации звуков, эти два явления отличаются друг от друга. При чередовании различные фонемы становятся взаимозаменяемыми.

А). Чередование гласной а с гласной и.

Слово *бародар* – брат в произведениях Абдуллы Каххара наблюдается в форме *биродар*: “... *Йўқ биродар, - деди муҳаррир, - хўроз демоқчи эмасман,...*” [132, с. 249].

Б). Чередование гласных а - о.

Слово *хуфтан* встречается в форме *хуфтон*. “*Хуфтон ўқилиб, аллақачон қоронғу тушган, лекин кўчаларда ҳали якка-дуikka одам оёғи тийилмаган эди*” [138, с. 342].

В). Чередование гласных о - а.

Слово *ошно* имеет форму *ошна*. “*Ўрмонжоннинг отаси Омон ака Содиқжоннинг отаси Соҳибжон ака билан жуда қалин ўртоқ эди, икки ошна ўлиб кетгандан кейин, Ўрмонжон билан Содиқжон чинакам ака-укадай бўлиб қолишган эди*” [137, с. 556].

1.1.2.2. Явление чередования согласных.

Чередование согласных по артикуляции - звонкости и глухости происходит при сочетании звонких и глухих звуков. В данном случае необходимо различать два способа сочетаемости - звонкое и глухое. В обоих случаях преобразование происходит в результате регрессивной ассимиляции. Если первый согласный является звонким, а второй согласный глухим, то первый согласный теряет свою звонкость под воздействием второго согласного и становится глухим. Например, *мазкур (маскур), тазкира (таскира)* и т.д. Мы представили чередование согласных множеством примеров таджикских заимствований из произведений Абдуллы Каххара.

А). Чередование звонкого б глухим согласным п.

Слово *боб* в таджикском языке означает заслуженный, достойный, подходящий и употребляется в исходной форме. Заимствованное узбекским языком оно имеет аналогичное значение, но с измененной формой *боп*. “*Ўйлаб кўрсам, саркотиб одамга шундан боп совга йўқ экан*” [131, с. 130].

Б). Чередование согласных к - г.

Слово *кўдак* обретает форму *гўдак*. “*Эсли болалар ҳам кўринмайди. Гўдаклар эса бешикда, дарахтлар орасидаги беланчақларда ухлаб ётишади*” [134, с. 200].

1.1.2.3. Явление увеличения гласных.

Увеличение является явлением противоположным редукции. В потоке речи в результате сочетания фонем появляются труднопроизносимые звуковые составы. Для облегчения произношения в этих составах увеличивается звук (гласный или согласный). В частности, существуют таджикские заимствования,

являющиеся трудно произносимыми для носителей узбекского языка, в результате чего происходит адаптирование к нормам собственной артикуляции. Пример, *шахр (шахар)* - город, *захр (захар)* - яд и т.д. Увеличение может происходить как в группе гласных, так и в группе согласных. Такое явление происходит в языке произведений Абдуллы Каххара следующим образом.

А). Увеличение гласного а.

В данном случае в произведении Абдуллы Каххара встречается употребление слов *захр* в форме *захар*, слова *шахр* в форме *шахар*. “Салимбойвачча ички чўнтагидан қозага ўралган *захарни* олиб, титроқ қўллари билан ошга сенди ва қошиқ билан илдам аралаштирди” [131, с. 302].

Чу дидаш дар канори худ дузола,

Дамид осори захраш дар пиёла [120, с. 446].

Б). Увеличение гласного и.

Слово *хайрхоҳ* перестроено в *хайрихоҳ*. “Узоқ вақт ўтмай, Саидий ўзига бу одамларни *хайрихоҳ* деб ишонди” [132, с. 80].

1.1.2.4. Явление увеличения согласных.

Увеличение согласных происходит при стечениях согласных. Например, в зависимости от того, на какую гласную заканчивается подлежащее (*а, и, у*), в них увеличивается соответствующее согласное (*й, з, в*):

Увеличение согласной й.

Слово *дида* в произведениях Абдуллы Каххара встречается в форме *дийда*, что подтверждает вышеуказанное мнение: “- *Дийдам ҳалибу қардошлик бўстонинг шарофатли ҳусну камолига тўйиб-тўйиб боқмаган эди, - деди автор*” [131, с. 223].

1.1.2.5. Явление выпадения гласных.

Выпадение звука или слога происходит для упрощения артикуляции, результатом которого являются ассимиляция и диссимиляция: корча-кордча - *ножик*, те-деҳ - *дай*, Бомурод-Бобомурод – *мужское имя*, замбўр-занбўр - *пчела*, шамбе-шанбе - *суббота* и т.д. В произведениях Абдуллы Каххара встречаются таджикские заимствования, подвергнутые явлению диерезы (выкидки).

Выпадение гласного и.

Слово *кимйёгар* в узбекском языке употребляется в форме *кимёгар*. “... Тошкентга кетибди, у ерда яна беш йил ўқиб *кимёгар* бўлар эмиш!” [131, с. 260].

1.1.2.6. Явление выпадения согласных.

А). Выпадение согласной й.

Слово *рўймол* наблюдается в форме *рўмол*. “...-Чунки қимирлайди, - деди Саидий *рўмолчаси* билан юзини, бўйинини артиб” [132, с. 198].

Б). Выпадение согласного т.

Слово *бардоиш* встречается в форме *бардош*. “*Ҳеч ким бардош бера олмайдиған ғамға қари одам бардош беради*” [132, с. 262].

Как мы заметили, таджикские заимствования в узбекском языке отличаются от своих коренных аналогов своими фонетическими особенностям. Безусловно, это свидетельствует о том, что такие заимствования, освоенные языком произведений Абдулло Каххора из таджикского языка, имеют широкое распространение, каждое из которых употреблено в соответствии с требованиями тематики повествования и образности речи.

Второй радел данной главы «**Классификация таджикских заимствований по степени употребления**» посвящен широте освоенности таджикских заимствований в языке произведений Абдуллы Каххара, характеризуемой по семантико-тематическим признакам. Проводимое впервые исследование сферы употребления таджикских слов и терминов в произведениях Абдуллы Каххара показало, что писатель располагал широким материалом, который сгруппирован нами по семантико-тематическим группам. Совокупность групп и подгрупп разделена по сферам употребления, каждый тип которых расстановлен четким аргументированием путем иллюстрации на конкретных примерах. Ниже приводятся некоторые из таких примеров.

1. Таджикские слова и термины относящиеся к сфере торговли и коммерции: *арзон* - *дешевый*, *дастмоя* - *небольшой капитал*, *даромад* – *доход* и т.д. “*Арзон... Ҳимм... Хӯш, яна бир иш...*” [132, с. 185]. “*...-Нега, дастмоя ҳожиникими? Ё молни у топадими?*” [132, с. 149]. “*Унинг даромади ва даромад манбалари кун сайин ортади*” [132, с. 98].

2. Слова и термины, обозначающие названия культурно-бытовые объекты: *майхона* - *кабачок*, *меҳмонхона* – *гостиница* и т.д. “*Илғари ҳам баҳарнави эди, ҳозир яна битта майхона орттирдингиз*” [132, с. 115]. “*... у келганда меҳмонхона саҳнида тикка ўйлағиб турар, чоракор билан хизматкор Остонақул эса даладан олиб келинган сўнги икки арава гўзапоя ва жўҳорипояларни дарвозанинг томига босишар эди*” [132, с. 241].

3. Слова и термины, обозначающие профессию и ремесло: *аравасоз* - *мастер, изготавливающий повозки*, *бинокор* - *строитель*, *боғдор* - *садовник*, *деҳқон* - *дехканин* и т.д. “*...-Уста Турдиали бўламан. Колхозда аравасоз...*” [131, с. 255]. “*...иккинчи ёқдан бинокорлик материаллари кундан-кун қимматланармикан, деб ўйлаши эди*” [132, с. 181]. “*...Николайнинг вақтида боғдорларга, дўқондорларга қанча солиқ чиққанлиги ва ҳозир қанча чиқиши тўғрисида узоқ сўзлади*” [132, с. 237]. “*Мана шу бойларнинг ерларини экадиган деҳқонларни капсанчилар дейшар эди*” [131, с. 25].

Такие таджикские заимствованные слова и словосочетания в языке произведений Абдуллы Каххара выделены нами по двадцати четырем различным сферам жизни. Как было отмечено, лексическое разнообразие таджикских заимствований в языке анализируемых произведений писателя стали основой данной классификации. Несомненно, это является свидетельством того, что количество слов, использованных автором весьма велико, каждое из которых применено в соответствии с тематикой и требованиями художественного образа. Такое искуное применение было достигнуто ценой поисков и усердия талантливого писателя Абдуллы Каххара.

Вторая глава диссертации – «Лексико-семантический анализ таджикских заимствований в произведениях Абдуллы Каххара» состоит из двух разделов, выделенных подразделами. В данной главе диссертации рассматриваются полисимия таджикских заимствований в языке произведений писателя анализируется их синонимия в таджикском и узбекском языках.

В первом разделе второй главы приводятся сведения о «**Заимствовании таджикской полисимической лексики в языке анализируемых произведений писателя**», которые проанализированы путем выделения трех основных групп.

2.1.1. Заимствования, имеющие идентичную фонетическую форму с узбекскими словами, но разные по значению.

Например, слово **сурма** в значении пудры серого цвета, изготовленного из порошка олова, смешанного с другими веществами и известного как косметическое и лекарственное средство для глаз. “*Қарасам. қошларида ўсма, кўзларида сурма, икки чаккада гажак, лабида кўк хол*” [138, с. 87].

В схожем значении оно встречается и в таджикском языке.

То ба ҳар чашиме зи роҳат сурма бурд,

Чашми ман дорад губоре аз сабо [121, с. 276].

Указанное слово встречается в произведениях писателя в значении **чунбондан** – *шевелить, трясти; ҳаракат додан* или *ба ҳаракат овардан* – *двигать или приводить в движение*. Однако в таджикском языке в упомянутых значениях данное слово не употребляется. “*Сурма қопқоқ*”, “*Столнинг сурма яшиги*” [134, с. 87].

2.1.2. Таджикские заимствования с тождественной многозначностью.

Например, слово гул в таджикском языке обозначает **гунча** – *бутон* или **муғҷаи вошудайи гиёҳон ва дарахтон** - *раскрытые почки растений и деревьев*.

Ганҷи беранҷ надидаст касе,

Гули бехор начидаст касе [120, с. 281].

В произведениях Абдуллы Каххара оно также употребляется с вышеуказанными значениями: “*Супаларнинг ораларига, атрофига анвои гуллар экилган*” [132, с. 195]. Слово **гул** в обеих рассматриваемых языках, являясь омонимом, обозначают *вид заболевания, связанного с высыпанием на теле красных пятнышек. “Болага гул тошди”* [134, с. 84].

2.1.3. Употребление в языке произведений писателя таджикских заимствований в ином, отличающемся от исконного, значении.

Например, такие заимствования имеют весьма распространенное употребление в языке произведений Абдуллы Каххор. В частности, слово **дуда** проникнув в узбекский язык из таджикского обрело новое значение. Слово **дуда** в таджикском языке употребляется в значении *хонадон - династия, хешу табор - родня, оила – семья.*

*Ҳама шахру кишвар ба ҳам бар заданд,
Деҳу дударо оташ андар заданд* [120, с. 397].

На ряду с упомянуты значением данное слово означает вещество черного цвета, появляющееся в результате дымления в дымоходах и на поверхности, находящейся в непосредственной близости с огненным пламенем:

*Ба гуна чун рӯяшон дуда кардӣ,
Кеҳу меҳрро ба нанг олуда кардӣ* [120, с. 397].

Или же в значении черноцветного материала, изготовленного из сажи и применимого в раскраске.

*Машиюта зулфи ёр ба ангушт мекашад,
З-он рӯ ки нисбате ба қалам ҳаст дударо* [120, с. 397].

Вместе с тем, писатель Абдулла Каххар употребляет слово “**дуда**” в ином значении - вид ткани, что объясняется явлением омонимии.

“Бизда ҳам газламанинг турларига исм бор: бўз, дуда, қалами, олача, беқасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...” [132, с. 200].

Таким образом многозначные слова таджикского происхождения в современном узбекском литературном языке, заняв определенное место в разных сферах жизни, появились в результате многолетних отношений и добрососедства таджикского и узбекского народов, начиная с XI-XII веков по настоящее время.

Второй раздел второй главы «**Синонимия в таджикском и узбекском языках**» посвящен сопотопительному анализу синонимии таджикских заимствований в языке произведений Абдуллы Каххара.

Следует отметить, что синонимы полностью или частично заменяя друг друга при употреблении, в потоке речи обретают разные семантико-стилистические свойства. Количество таких таджикских заимствований в узбекском литературном языке весьма многочисленно.

Проникшие из таджикского в узбекский язык синонимы часто встречаются и в языке произведений Абдуллы Каххара, которые можно разделить на две группы. Синонимы, которые не имеют своего варианта в узбекском языке, используются буквально и синонимы, которые имеют свой вариант в узбекском языке, используются исходя из смысловых оттенков и в особых случаях.

2.2.1. Заимствования из таджикского языка, не имеющие вариантов в узбекском языке. Их можно разделить на несколько групп в соответствии с различными сферами. Подтверждение нашего мнения представлено примерами.

2.2.1.1. Названия профессий и ремесел: *ошпаз* - повар, *заргар* – ювелир и т.д.

“*Ошпазлар қозонлар яқинида ўтириб, бирлари сабзи-пиёз, бирлари гўшт тўғраб, бирлари занглаган қозонларни ювиши билан машғул бўлдилар*” [132, с. 556]. “*Ювиниб, тараниб тоза кийинган қиз заргар қўлидан эндигина чиққан узукка ўхшайди*” [132, с. 300].

2.2.1.2. Историзмы: *зиндон* - зиндан, темница, *навкар* - слуга феодала или правителя ва ғайи т.д.

“*Бойнинг уйи сарой бўлсин, барибир Гулнорга зиндон бўлади*” [132, с. 306]. “*Ҳусайн Бойқаро “Боги Шимол” дарвозаси яқинидаги.. чодир ичида икки-уч навқари билан ўтирарди*” [138, с. 491].

2.2.1.3. Название овощей: *карам* - капуста, *сабзи* - морковь, *пиёз* – лук и т.д.

“*Бутун оиласи бу ерга помидор, пиёз, редиска, карам ва ҳоказо резавор экиб, мумкин қадар элдан бурунроқ бозорга чиқариб “пул” қилишга тиришар эди*” [132, с. 368]. “*Ошпазлар қозонлар яқинида ўтириб, бирлари сабзи-пиёз, бирлари гўшт тўғраб, бирлари занглаган қозонларни ювиши билан машғул бўлдилар*” [132, с. 556].

Такие таджикские заимствования широко применяются в языке произведений писателя, которые можно разделить ещё на несколько групп. Знание и умелое применение таджикских заимствованных слов и словосочетаний в узбекском языке делает речь говорящего более экспрессивной и изящней. Это позволяет выразить самые тонкие нюансы мысли весьма отчетливо и примечательно.

2. Заимствованные из таджикского языка синонимы, имеющие варианты в узбекском языке.

Как уже упоминалось выше, таджикские заимствованные слова и словосочетания употребляются в узбекском языке в исходной форме и с небольшими фонетическими изменениями. Однако в узбекском языке встречаются несколько других групп таджикских заимствований, которые имеют свои варианты или синонимы в узбекском языке. Например, *даркор* - керак - необходимо, *рафтор* - хатти-ҳаракат – линия движения, *мардум* - эл - народ, *дам* - тин -

вздох, дароз - буйчан, новча - длинный и т.д. Вышеуказанные слова могут употребляться взаимозаменяемо соответственно ситуативному характеру речи. Такое употребление таджикских заимствованных слов и словосочетаний характерно и языку произведений Абдуллы Каххара. Например, названия музыкальных инструментов: *даф-чилдирма, чирманда* ва гайра. “*Ойбодоқ югуриб бориб гижжасак, танбур ва даф келтирди*” [132, с. 214]. “*Икки томондан учтадан олтига оқ кийинган қиз чилдирма мақомига оёқ уриб, кифт қоқиб чиқди*”. “*Кўча томонда чилдирма ва қўшиқ эшитилди*” [132, с. 367].

Существуют различные причины, по которым таджикские заимствованные слова и словосочетания находят свои синонимичные варианты в узбекском языке. Однако все они имеют одну общую черту, прежде всего, таким образом совершенствуется и обогащается лексический состав узбекского языка. Как мы видим, таджикские заимствованные синонимы занимают в узбекском языке особое место. Употребление таджикских синонимических заимствований делает узбекский литературный язык более изысканным и обогащает его лексический фонд.

Третья глава диссертации, названная «**Структурный анализ таджикских заимствований в произведениях Абдуллы Каххара**» и её разделы посвящены исследованию структуры таджикских заимствований в языке произведений Абдуллы Каххара.

В первом разделе данной главы приводятся сведения о простых по структуре таджикских заимствованиях в произведениях писателя.

Абдулла Каххар крайне активно употребляет простые по структуре таджикизмы в языке своих произведений. В диссертации мы проанализировали их, разделив на группы по частям речи.

3.1.1. Простые по структуре существительные

Одной из основных задач морфологии является изучение мофологической структуры лексики. Слово как семантический элемент языка, выражающий определенное понятие - сложная единица речи. Слово кроме лексического может иметь одно или несколько грамматических значений. Следовательно, существует множество существительных, делящихся на разные составные копоненты, каждая из которых имеет определенное значение и функцию. Простые существительные широко применимые в языке произведений Абдуллы Каххара можно разделить на следующие группы.

3.1.1.1. Названия фруктов: *анор - гранат, анжир* – инжир и др.

“... *анор* сувининг томчисидай тиниқ...” [132, с. 152]. “*Ўша вақтда Собиржонқорининг қароли бўлган шу Сидиқжон анжорнинг нариги ёғида анжир* очаётган бўлиб, қизни кузатиб турган эди” [131, с. 5].

3.1.1.2. Названия предметов быта: *бўрë – бўйра - циновка, гилем - гилам - ковер* и др.

“Сидиқжон онаси кутгандан ҳам ортиқроқ гайрат қилиб ҳашпаши дегунча ёғоч, сомон, *бўйра*, тахта ва бошиқа нарсалар ташиб олди ва тезда уста солди” [131, с. 21]. “Ичкаридан *гилам* олиб чиқиб сол” [132, с. 174].

3.1.1.3. Названия объектов торговли: *дўкон - лавка, бозор – рынок* и т.д.

“... эртадан кечгача *дўконда* ўтиришни кўмир *конида* ишлашдан қийин ҳисоблар эди” [132, с. 237]. “*Ҳайдар* ота шу баҳона билан у ёқ-бу ёқни ҳам кўрай деб, айланашироқ бўлса ҳам, *бозор* бошидан юрди” [131, с. 270].

Можно сказать, что в узбекском языке простых по структуре таджикских заимствованных существительных гораздо больше, по сравнению с другими знаменательными частями речи.

3.1.2. Простые прилагательные.

Известно, что прилагательные обозначают признак и качество предметов. Их отличительные свойства обычно отчетливо проявляются внутри словосочетаний. По значению и морфологическим признакам прилагательные делятся на две основные группы - качественные и относительные. Качественные прилагательные таджикизмы в языке произведений Абдуллы Каххара выделяются частым употреблением. Их можно разделить по обозначаемому признаку на следующие группы.

3.1.2.1. Качественные прилагательные, обозначающие пространственные признаки: *баланд - высокий, паст - низкий* и т.д.

“Самандаров, қошининг бири *паст* ва бири *баланд*, ниманидир диққат билан ўқир” [132, с. 74].

3.1.2.2. Прилагательные с обозначением признаков предметов, воспринимаемых органами чувств: *ширин - сладкий, шўр - соленый* и т.д.

“... шундай *ширин* сўзлар айтдики...” [132, с. 227]. “*Ҳали* ош вақтида, ошининг тузини *паст* қилиб қўйибсан ёки *шўр* қилиб қўйибсан, деб баҳони қиламан-да, катта жанжал чиқараман” [134, с. 436].

3.1.2.3. Прилагательные, обозначающие внешние черты и физические свойства человека: *карахт - онемевший, затёкший, ношуд – никчёмный* и т.д.

“-Қўл майиброқ, ўғлим, қўл майиброқ, - деди чол Сидиқжонни хижолатдан чиқариб, -мана шу ўнг қўл *карахт*” [131, с. 22]. “Яъни, менинг янги гап ташиқил қилолмаганим, ёки бирон кишини бор гапга тортолмаганим –*ношуд*лигимдан эмас, дейман” [132, с. 185].

3.1.3. Числительные.

Наиболее распространенным явлением в узбекском языке является проникновение первообразных числительных из таджикского языка. В языке произведений писателя первообразные числительные таджикизмы также имеют широкое применение. Например, применение числительных в первообразной форме: **чор** - четыре, **сад** - сто и т.д. в нижеследующих примерах являются подтверждением нашего мнения.

“Кекса қайрағоч чайлани ва унинг **чор** атрофини ўз бағрига олиб, бўрон, селдан, қуёш қизигидан каттакон соябондай сақлаб турарди” [134, с. 378]. “Худои таоло бир ўғил ато қилган эди, **сад** ҳайфки... қизамиқ деган касал билан қазо қилди” [134, с. 268].

3.1.4. Местоимения.

Рассмотрев и изучив проникновение заимствованных таджикских местоимений в узбекский язык мы выяснили, что оно происходит не так активно в количественном отношении, по сравнению с проникновением существительных и прилагательных таджикизмов. Однако в некоторых случаях в языке произведений Абдуллы Каххара наблюдается применение заимствованных местоименных таджикизмов. Например, **он** - тот, **ҳамин** - этот, **ҳамма** - все, **ҳар** - каждый и т.д.

“Чорва ҳам, ўзингиз биласиз, **ҳамин** қадар. Кассада бўлса ҳемири йўқ”.

3.1.5. Наречия.

В языке произведений писателя наблюдаются следующие виды наречий, заимствованных из таджикского в узбекский язык.

3.1.5.1. Наречия образа действия.

Из исследованных материалов выяснилось, что Абдулла Каххар наряду с другими видами наречий в своих произведениях также активно употреблял наречия образа действия. Например, **чунон** - так, **чунончи** – например, а именно, **пийёда** - пешком и т.д.

“Қилич ботир бўзчини кўтариб **чунон** урдики, у қўлтигига ерга кириб кетди”. “Ака-ука бир-бировларига **чунон** ҳам суяниб қолган эдилар-ки, бир-бирлари бўлмаса таом емас эдилар” [134, с. 383].

3.1.5.2. Наречия меры.

Данное наречие указывает на меру признака предмета, интенсивность совершения действия и состояния. В языке произведений писателя наблюдается несколько случаев употребления наречия меры. Например, **якка** - в одиночку, **ягона** - единственно, **танҳо** - одиноко и т.д.

“Қишлоқ тинчлигини бузган бу **якка** от туёқларининг тарақ-туриқи, тақаларнинг тошларга урилишидан чиққан ялт-юлт чақмоқ дам ўтмай узоқлашди” [134, с. 477].

3.1.5.3. Наречия времени.

Наречие времени указывает на время совершения действия. Таджикские заимствованные наречия времени также часто применены писателем в его произведениях. Например, *ҳамиша - постоянно, ҳамоно - мгновенно, ҳануз - до сих пор, даме - миг* и т.д.

“Синглиси бўлса, биров билан бетма-бет келиб сўзлашганида ҳам, кўзини *ҳамиша* бир нуқтадан узмас эди” [134, с. 683]. “Арқда жанг тўхтайти. Аммо орқада *ҳамон* шовқин”.

Процесс проникновения таджикских заимствованных слов и словосочетаний в лексический состав узбекского языка охватывает несколько этапов. В результате исследования выявлено, что освоение таджикских заимствований в узбекском языке происходило в некоторой степени по мере необходимости. Таджикизмы способствовали закономерному совершенствованию узбекского языка за счет позаимствованной лексики.

Второй раздел третьей главы диссертации назван «**Производные слова**», в котором рассматриваются производные таджикизмы в языке произведений писателя. Производные слова, обозначающие названия профессий, званий, приверженство лица к какому-либо учению и членство в добровольной организации, а также отличающие лиц по их профессии, занятию в узбекском языке составляют сравнительно значительную часть производной заимствованной лексики. В языке произведений Абдуллы Каххара нами обнаружено множество слов, терминов и словосочетаний, в образовании которых значимым являются место и роль производных слов, восходящих к таджикскому языку. Наряду с этим из таджикского в узбекский язык перешел также ряд префиксов и суффиксов, которые часто встречаются в языке произведений Абдуллы Каххара. В подтверждение данного мнения нами приведены несколько примеров.

3.2.1. Префикс *ҳам-*.

В словообразовании активно участвует префикс *ҳам-*, который производит существительные, обозначающие сопутствование, партнерство и взаимные отношения лиц и предметов. Например, *ҳамроҳ - вместе, ҳамсоя - сосед* и др.

Префикс *ҳам-* соединяясь с узбекскими словами, производит существительные, обозначающие профессии, занятия и отличительные черты лица. Такого рода слова наблюдаются и в языке произведений писателя. Например, *ҳам-ётоқ, ҳам-юрт* и т.д.:

“Саудий буни ўзининг *ҳамётоқлариға айтиб берди*” [134, с. 683]. “Унинг ботириги *ҳамюртлариға ҳам эшитилиб қолади*” [134, с. 685].

3.2.2. Префиксоид *сер-*:

Данный префиксоид в качестве самостоятельного слова, указывает на лицо, недавно появившееся и являющееся сытым. Первый (предыдущий) компонент слов в значении множества и обилия чего-либо. например, *сериона -бутончатый, сериош - ветвистый, сербарг -густолиственный* ва гайра. “Сувга қонган ёш ниҳоллар *сериона бўлиб ўсади*” [134, с. 41]. “Катта қўчани кесиб ўтадиган ариқ бўйида *сериош* тол тагига сув сетиб, бордон тўшаб қўйилган эди” [134, с. 41]. “Бир текис ўсган *сериош, сербарг* дарахтлар ойни қора девордай тўсиб турар, сўқмоқ зимзиё эди” [134, с. 38].

В данном значении префиксоид **сер-** участвует и в производстве узбекских слов. Например, *сер-соч, сер-соқол, сер-ёмғир* и др.

“Баҳри чимматини кўтарди-да, *серсоқол*, кўк кўз чолнинг девордаги суратига қараганча анграйиб қолди” [134, с. 40]. “Борди-ю, кўклам *серёмғир* келгудек бўлса, ер тез етилмайди, экин кечикиб кетади” [134, с. 39].

В данном случае следует отметить, что в литературном узбекском языке функцию префиксоида «**сер-**» выполняет суффикс **-ли**. Данный словопроизводный суффикс считается весьма продуктивным. Например, *серпардоз-пардозли, серсавлат-савлатли, серсоя-сояли* и т.д. Однако, встречаются некоторые слова в которых функцию префиксоида «**сер-**» суффикс **-ли** выполнить не может. Например, *серқатнов-қатновли, серуйқу-уйқули* и др.

3.2.3. Приставка **бе-**:

В таджикском литературном языке приставку **бе-** принято считать продуктивным в словопроизводстве. Она производит качественные прилагательные от имен существительных, которые обозначают отсутствие указанного в основе признака. Например, *беғуноҳ - невиновный, бемехр - неласковый* и др.

«*Беғуноҳ* мўминларни ўлдирaverиб, жаннатни ҳам тўлдириб қўйдингиз» [132, с. 94].

3.2.3.3. Приставка «**бе-**» таджикского языка и словопроизводный суффикс «**-сиз**» узбекского языка:

Следует отметить, что функцию приставки «**бе-**» в узбекском языке выполняет словопроизводный суффикс **-сиз**, составляя синоним заимствованной лексической единицы. Вследствие таких явлений пополняется лексический фонд узбекского языка. В языке произведений Абдуллы Каххара также наблюдается их обильное употребление.

Например, *ғуноҳсиз, тайинсиз, тутуриқсиз, тутунсиз, дармонсиз, қўнимсиз, оёқсиз, қўлсиз, сабрсиз, адабсиз, орсиз, тоқатсиз, вафосиз, тўхтовсиз* и т.д.

Например, «*Мусулмонкул ўз гарази йўлида орада йўқ низоларни қўзгаб, куёви Шералихонни ўлдирди, ғуноҳсиз* Муродхонни шахид

этди» [132, с. 199]. «*Хуширӯйнинг раҳмсиз муҳокамасидан оққан бу ҳақиқатлар Зайнабни йиғлатди*» [132, с. 618].

Однако в языке произведений Абдуллы Каххара обнаруживаются некоторые слова, произведенные при помощи приставки *бе-*, которые не могут принят суффикс «*-сиз*». Например, *бевурд-бурдсиз, бедил-дилсиз, бежирим-жиримсиз, беназир-назирсиз, бетамиз-тамизсиз, бекор-корсиз, бенасиб-насибсиз, бевақт-вақтсиз, бехуда-худасиз, бедор-дорсиз, бесўнақай-сўнақайсиз, безовта-зовтасиз* и т.д.

3.2.7. Префикс *-бон*.

В языке произведений Абдуллы Каххара можно встретить некоторое количество заимствованных таджикских слов и терминов, произведенных при помощи суффикса *-бон*.

Суффикс *-бон* производит новые существительные от конкретных существительных, указывающих на лица соответственной профессии и имеет смысловой оттенок контроля и охранения чего-либо. В языке произведений Абдуллы Каххара имеются таджикские заимствованные слова и термины, произведенные суффиксом *-бон*: *боғбон* - садовник, *дарвозабон* - вратарь и т.д.

“*Кейин Крупская номидаги болалар боғчасига қарашли боққа боғбон қилиб қўйди*” [132, с. 142].

3.2.8. Суффикс *-вор*.

Суффикс *-вор* малопродуктивен, от существительных производит относительные прилагательные, которые в каком-либо отношении указывают на признак и свойство, упоминающееся в основе. Из обнаруженных в языке произведений Абдуллы Каххара таджикских заимствований, произведенных с суффиксом *-вор*, в качестве примера можно привести следующие слова: *доривор* – лекарственное средство, *зиравор* - приправы, *девоनावор* - безумно и т.д.: “*...супанинг бир томонини қозғаларга ўралган мурч, зарчўва, қалмпир, зира, сингари дориворлар, кашнич, кўк пиёз, жамбил сингари кўкатлар банд қилган*” [132, с. 174].

В таджикском языке есть группа слов, которые соединяясь с существительными, образуют сложные слова. Например, *сифат* – качество, *свойсто*, *намо* – вид, *наружность*, *омўз (омез)* - основа настоящего времени глагола *омехтан* (смеивать), *параст* основа настоящего времени глагола *парастидан* (поклоняться), *шинос* основа настоящего времени глагола *шинохтан* (узнавать, познавать), *фурӯш* основа настоящего времени глагола *фурӯхтан*, *дўз* основа настоящего времени глагола *дўхтан* (*шить*) и др. Однако, перейдя в узбекский язык они изменили свою функцию, т.е. обрели функцию суффикса, о чем свидетельствует грамматика узбекского языка. Например, о слове *намо* в грамматике литературного узбекского языка

отмечается: “**-намо** (тожик тилидан кирган). Бу аффикс от ва сифатларга қўшилиб, ўзакдан англашилган предмет, ҳодиса, ҳолат тушунчасига, “ўхшаи” деган маънони берувчи белгилар (сифатлар) ҳосил қилади: олимнамо, мулланамо, калнамо...” [68, с. 284]. Выявив подобное различие в языке произведений Абдуллы Каххара, мы разделили их на несколько групп:

Слово намо в литературном таджикском языке со словами, выражающими действие, процесс и существительные, образует наречие подобия. Например, **ранчиданамо** - обижанно, **Юсуфнамо** - словно Иосиф, **иосифоподобно** и др.

Однако в языке произведений писателя в некоторых случаях оно образует слова, указывающие на его принадлежность к суффиксу. Например, **олим-намо** - псевдочённо, **мажнун-намо** - безумно, как безумец, **мулла-намо** – как мулла, **кал-намо** - лысовато, **ҳазил-намо** - насмешливо и т.д.

“Гумаишта Муҳаммад Расул қирқ ёшга етиб қолган мутавозе, **мулланамо** киши эди” [132, с. 478]. “Унинг одатдан ташқари шод эканини кўриб турган ҳамхоналари **ҳазилнамо** гап ташлашарди” [134, с. 674].

Слово оmez (в узбекском **омўз**) в таджикском языке выполняет функцию последующего (второго) компонента сложных слов в значении в перемешку с чем-то: Например, **хандаomez** - насмешливо, **маслиҳатomez** - поучительно, **гилаomez** – с упрёком и т.д.

Вместе с тем в языке произведений Абдуллы Каххара оно принято как суффикс. Например, **масхара-омуз**, **заҳар-омуз**, **ҳазил-омуз**, **ҳайрат-омуз** и т.д.

“Шу пайт ташқаридан кимнингдир **масхараомуз** овози эшитилди” [134, с. 284]. “Умматалининг хотинига бунчалик совуқ муносабатда бўлиши, **заҳаромуз** ҳазили уни баттарроқ қочирӣққа ундади” [134, с. 284].

Как выяснилось из обзора имеющегося материала, вышеуказанные аффиксы и аффиксоиды широко используются при образовании различных частей речи и применяются как для образования слов, так и словоформ, что придает серьезный импульс совершенствованию и таджикского и узбекского языков.

Третий раздел третьей главы назван «Сложные слова», в котором исследованию подвергнуты сложные заимствованные слова в языке произведений писателя.

В языкознании наиболее продуктивным способом словообразования принято сложный тип. Сложные слова, которые распространены и активно употребляются в таджикском языке, в той же форме заимствованы в узбекском языке. В процессе использования сложных слов в узбекском языке порой спираются

границы между их исконностью и заимствованностью. Сложные заимствованные слова широко применяются как в научно-литературном стиле, так и в разговорном стиле. Такие сложные слова широко используются в языке произведений Абдуллы Каххара. Их можно разделить на разные группы в зависимости от того, с какими частями речи они образованы.

3.3.1. Существительное+существительное:

Сложносочинённые существительные, компоненты которых связаны без каких-либо морфем. Например, **нондон** - хлебница, **новвойхона** – лепешечная, **гадобачча** – мальчик-«попрошайка» и т.д.

“*Отам нондонни очиб, бор нонни.. хуржунига солиб, -мен шаҳарга кетдим, -деган ҳолда уйдан чиқди*” [132, с. 510]. “*Худодан қўрқинг, Махсум. Гадобачча одам эмасми? Ё, шариятда гадобаччани ўлдириши гуноҳ эмас, деб битилганми?*” [132, с. 182].

3.3.2. Существительное+глагол:

Данная группа сложных слов соотносится с неизафетными именными словосочетаниями. В такого рода сложных словах основной компонент следует за второстепенным. Например, **саволомўз** - изучающий вопрос, **махсидўз** - мастер, шьющий ичиги, **ошхўр** - любитель плова и т.д.

“*-Мажлисдан бир кишининг кўнгли қолди чамамда, -деди Саидгози бўм-бўш қоронгиликка тикилиб. Шербек Саидгозига саволомўз боқди*” [134, с. 9]. “*Афандини отаси маҳсидўзга шогирд берди*” [132, с. 458]. “*Худоё раҳматиндан ўрғилай, ошхўрга ош, нонхўрга нон еткизурсан*” [132, с. 510].

3.3.3. Существительное+прилагательное: **дилсиёҳ** - коварный, **дилхаста** - подавленный, **дилхуш** – веселый и т.д.

“*Бу эр-хотин ўртасидаги самимийликни, ораларида дилсиёҳлик тугдирадиган бирон қўполликка йўл бермасликларини кўрсатарди*” [132, с. 226]. “*Кечаги ёмғирдан нишон ҳам қолмаган, хушбўй шабада, дилхуш манзара, оромижон табиат*”. “*Турдиевнинг шу важоҳатини кўрган киши уни бир умр дилхушлик қилмаган .. дейди*” [132, с. 226].

3.3.4. Прилагательное+существительное: **гармсел** - суховей, **хушбўй** - благовонный и т.д.

“*Бу ерда кўпгина азаматлар янги кўчатлар ўтқазиб, саҳродан келадиган кум ва гармсел йўлини тўсардилар*” [132, с. 187]. “*Кечаги ёмғирдан нишон ҳам қолмаган, хушбўй шабада, дилхуш манзара, оромижон табиат*” [132, с. 226].

3.3.5. Прилагательное+глагол: **хушхон** - мелодичный и т.д.

“*Ўзбек элининг булбули Ҳалима Носирова куйлаганда, хушхонимиз Саодат Қобулова ўзбекининг қалб торларини чертиб, қўшиқ айтганда .. қайси қалб севинчларга тўлмайди!*” [132, с. 75].

3.3.6. Числительное+существительное: *чорабзал* - предметы первой необходимости, *чорноя* – скамья и др.

“Сафарга чиқиши учун *чорабзал* шай қилинди” [134, с. 379]. “Адолатга ҳовлида *чорнояда* ётган Усмонжоннинг нафаси ҳам эшитилиб турар эди” [134, с. 379].

В структуре языка произведений писателя в некоторых случаях встречаются сложные слова, состоящие из таджикского и узбекского компонентов, где первый компонент подчинен второму или наоборот, указывая на его назначение, отношение к чему-либо. В произведениях Абдуллы Каххара такие сложные слова можно рассматривать, разделив на несколько групп.

3.3.7. Существительное+существительное: *гул-кўрна*, *нон-кўр*, *гул-юз* и т.д.

“Тақир ерларнинг кўриниши жуда бошқача: майса, лолақизгалдоқ, чучмўмалар худди *гулкўрна* ёлиб кўйгандай кўк, қизил, яшил тусда товланади” [132, с. 197].

3.3.8. Существительное+глагол: *нон-тепки*, *ёл-пўш*, *гўшит-куйди*, *ялоқ-хўр*, *ялов-бардор* и т.д.

“Сендақа, ҳукуматнинг тузини ичиб, тузлигига туфлайдиган *нонтепки* керак эмас” [132, с. 89].

3.3.9. Числительное+существительное: *чор-бурчак*, *чор-қирра* и т.д.

“Муборак опа бир лаҳзадан кейин оқ докага ўралган *чорбурчак* бир нарсани кўтариб чиқди”. “Бир танобдан мўлроқ *чорбурчак* ташқарининг ҳар томони диққатни жалб қиларли эди” [134, с. 379]. “У кираверишидаги девор соати ўрнатилган *чорқирра* устун тагида.. ўтирарди” [134, с. 380].

Таким образом выявлено, что в узбекском языке довольно высока степень употребления сложных заимствованных слов в произведениях узбекских писателей. По данному поводу профессор Гаффор Джураев в своей работе «Взгляд Президента на вопросы развития языка» отметил: “Фактически развитие и изменение языковой структуры происходит на основе двух факторов: внешнего, связанного с событиями в обществе и влиянием других языков и внутреннего, обусловленного развитием внутренних законов языка...” [57, с. 82].

Безусловно, мнение профессора Гаффора Джураев совершенно справедливо, поскольку одним из ключевых факторов развития языка является процесс заимствования лексики. В частности, как мы рассмотрели выше, таджикские заимствования играют важную роль в развитии узбекского языка.

В заключении соответственно обобщены итоги, вытекающие из проведенного исследования по лексико-грамматическим особенностям таджикской заимствованной лексики в языке

произведений Абдуллы Каххара, основными из которых являются следующие:

1. Популярными произведениями писателя Абдулло Каххара, такие как «Сароб», «Кушчинор чироклари» а также другие его рассказы и повести переведены на русский и таджикский языки. Перевод произведений Абдуллы Каххара на таджикский язык свидетельствует также о таджикско-узбекских литературных и культурных связях, которые, можно сказать, развиваются в условиях современных реалий национальной государственности народов обеих стран.
2. При создании своих произведений народный писатель Республики Узбекистан Абдулла Каххар весьма широко использовал таджикские заимствованные слова и словосочетания, что было выявлено в результате анализа материала исследования.
3. В узбекском языке для обозначения различных понятий употреблялись новые таджикские заимствованные слова и словосочетания, некоторые, из которых выходили из употребления по разным причинам и которые со временем заменялись новыми таджикскими лексическими заимствованиями. Этот процесс постепенно привел к тому, что часть из них обрела важную позицию. Таджикские заимствования, освоенные узбекским языком, хотя и не очень заметно, но подвергались артикуляционным изменениям, что было выявлено в результате проведенных анализов.
4. Процесс перехода лексических единиц таджикского языка в узбекский активизировался с момента формирования классической литературы обоих народов и расширения творческих связей между поэтами и писателями этих двух народов, ярким примером которого является дружественные отношения Алишера Навои и Абдурахмона Джоми.
5. В результате укрепления дружбы и добрососедства между двумя братскими народами установились взаимовыгодные отношения в областях экономики, науки и техники, образования, литературы и искусства, культуры и просвещения. Безусловно, все это привело к тому, что термины и слова, характерные для вышеупомянутых областей, начали взаимно осваиваться обеими языками разными способами.
6. Укрепление отношений между двумя народами будет способствовать дальнейшему усилению процесса обоюдного лексического заимствования. Кроме того, расширится семантический диапазон узбекской и таджикской лексики и её способность обозначать разновидности и оттенки явлений различных сфер жизни. Подавляющее большинство таджикских заимствований являются широко употребляемыми в узбекском языке.

7. Абдулла Каххар умело применял таджикские заимствования для красочности описания событий и характера героев своих произведений, особо акцентируя на этом свое внимание.

8. Умелое применение в произведениях писателя заимствованной лексики требовало от него высокого мастерства и обширных познаний. Прежде всего, писателю было необходимо овладеть тонкостями таджикского языка. Проведенное исследование показало, что Абдулла Каххар наряду с узбекским прекрасно владел и таджикским языком.

9. Использование таджикских заимствованных слов и словосочетаний способствовало еще большей языковой привлекательности и читабельности произведений Абдуллы Каххара. Изящное применение таджикских заимствований в художественных произведениях обусловлено литературным мастерством писателя.

Согласно проведенному исследованию очевидно несомненное знание писателем Абдулла Каххаром своего родного и таджикского языков.

**Содержание и основные результаты диссертационного
исследования отражены в следующих публикациях:**

А) Научные статьи, опубликованные в авторитетных изданиях, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК при Министерстве образования и науки Российской Федерации:

[1-А]. Исмоилов Б. А. Таснифи калимаҳои тоҷикии забони ўзбекӣ аз рӯи соҳаҳои истеъмоли в произведениях Абдуллы Каххара/Б. А. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон –Душанбе, 2017. -№ 4/5. -С. 24-29. (ба забони тоҷикӣ).

[2-А]. Исмоилов Б. А. Назаре ба омонимшавии вожаҳои тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон–Душанбе, 2017. -№4/6. -С. 37-42. (ба забони тоҷикӣ).

[3-А]. Исмоилов Б. А. Иқтибосшавии вожагони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ: мутобиқшавии савтиётӣ ва хусусиятҳои онҳо /Б. А. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни –Душанбе, 2018. -№3(75). -С.177-184. (ба забони тоҷикӣ).

[4-А]. Исмоилов Б. А. Пешвандҳои серистеъмоли забони тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Паёми Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода -Душанбе, 2020. -№3 (39). -С.167-175. (ба забони тоҷикӣ).

Б) Статьи, опубликованные в других научных изданиях и журналах:

[5-А]. Исмоилов Б. А. Иқтибосоти тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Паёми Донишкадаи давлатии забонҳо –Душанбе, 2018. -№4(28). –С. 17-29. (ба забони тоҷикӣ).

[6-А]. Исмоилов Б. А. Роҳҳои иқтибосшавии калимаҳои тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии муҳаққиқони ҷавон -Душанбе, 2016. - №15 (15). – С. 14-17. (ба забони тоҷикӣ).

[7-А]. Исмоилов Б. А. Таҳлили сохтори вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Маҷаллаи конференсияи байналмилалӣ “Масъалаҳои мубрами таҳқиқоти муқоисавӣ-типологии забонҳо ва усулҳои муосири таълими забонҳои хориҷӣ”. - Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон –Душанбе, 2018. –С. 25-34. (ба забони тоҷикӣ).

[8-А]. Исмоилов Б. А. Пасвандҳои серистеъмоли забони тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ /Б. А. Исмоилов // Маҷаллаи конференсияи ҷумҳуриявӣ “Саҳми замон дар илм”. - Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода –Душанбе, 2020. –С. 45-56. (ба забони тоҷикӣ).

Аннотатсияи

диссертатсияи **Исмоилов Бахтиёр Абдуллоевич дар мазӯи “Хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣи вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар осори Абдулло Қаҳҳор”**, ки барои дарёфти дараҷаи илми доктори фалсафа (PhD) -доктор аз рӯйи ихтисос, аз рӯйи ихтисоси **6D021300 –Забоншиносӣ (6D0205011 Забоншиносии қиёсӣ-таърихӣ, типологӣ ва муқоисавӣ)** пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: вожагони иқтибосӣ, забони тоҷикӣ, забони ўзбекӣ, хусусиятҳои савтӣ, хосиятҳои грамматикӣи калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ, садонок, ҳамсадо, таснифоти калимаҳо, муродифот, калимасозӣ, сода, сохта, мураккаб, пешванд, пасванд, калима.

Бо вучуди он, ки дар забоншиносии тоҷик бобати омӯзишу пажӯҳиши хусусиятҳои лексикӣи грамматикӣи вожагони иқтибосӣ қорҳои илмию таҳқиқотӣи судманд ва зиёде ба анҷом расидааст, вале таҳқиқи баракси он иқтибосшавии калимаҳои тоҷикӣ дар забонҳои гуногун банудрат ба чашм мерасад. Аз ин лиҳоз мавзӯи диссертатсияи мазкур таҳти унвони “Хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣи вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар осори Абдулло Қаҳҳор” ба яке аз масъалаҳои мавриди ниёзи забоншиносии муосир ва таъсири мутақобилаи онҳо ба якдигар бахшида шудааст, ки аз ин бобат ҷолиби диққат ва қобили қабул мебошад.

Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи адабиёти истифодашуда иборат буда, дар муқаддима доир ба муҳимияти мавзӯ, дараҷаи азҳудшудаи масъалаи илмӣ ва заминаҳои назариявӣи методологӣи таҳқиқот, мақсад ва ҳадафҳои таҳқиқот, объекти таҳқиқот, мавзӯи таҳқиқот, масъалаҳои таҳқиқот, усулҳои таҳқиқот, соҳаи таҳқиқот, марҳилаҳои таҳқиқот, пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва озмоишӣи таҳқиқот, эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсионӣ, навгониҳои илмӣи таҳқиқот, аҳамияти назарӣи таҳқиқот, аҳамияти амалиӣи таҳқиқот ва нуктаҳои ҷимояшавандаи диссертатсия ба таври мухтасар маълумот дода шудааст. Се боби диссертатсия- хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣи вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ дар мисоли осори Абдулло Қаҳҳор бо мисолҳои мушаххас мавриди таҳқиқи ҳамачониба қарор додааст. Хулосаи диссертатсия дар автореферат мухтасаран оварда шудааст.

Таҳқиқи вожагони иқтибосии тоҷикӣ дар забонҳои дигар, аз ҷумла дар забони ўзбекӣ саривақтӣ буда, барои ташаккули ҳар ду забон мусоидат менамояд. Калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ гузашта ҳам аз ҷиҳати талаффуз ва ҳам аз ҷиҳати маъно то андозае тағйир ва инкишоф ёфтааст, ки ин ҷиҳати онҳоро дар таҳқиқоти мавриди назар дидан мумкин аст.

Баррасии калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ аз ҷиҳати сохт ҷойгоҳи хоса дорад. Маводи мавҷуда имкон дод, ки дар диссертатсия вожагони иқтибосии тоҷикиро ба сода, сохта ва мураккаб ҷудо намуда, мавриди таҳқиқ қарор додем. Дар ташаккули сохташудани калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони ӯзбекӣ пешванду пасвандҳо ва дар сохтани калимаҳои мураккаб қолабҳои гуногуни калимасозӣ нақши муҳим дошта, дар диссертатсия ба таври ҳаматарафа баррасӣ шудаанд.

Аннотация

диссертации Исмоилова Бахтиёра Абдуллоевича на тему «Лексико-грамматические особенности таджикских лексических заимствований в произведениях Абдуллы Каххара», предложенной к защите для соискания ученой степени доктора философии (PhD) - доктора по специальности, по специальности 6D021300 – Лингвистика (6D0205011 Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание).

Ключевые слова: заимствованная лексика, таджикский язык, узбекский язык, фонетические особенности, грамматические свойства таджикской заимствованной лексики, гласные, согласные, классификация слов, синонимия, словообразование, простые, производные, сложные слова, префикс, суффикс, слово.

Несмотря на то, что в таджикской лингвистике было проделаны значительные ценные исследования по изучению лексико-грамматических особенностей заимствованной лексики, однако, изучение таджикских заимствований в разных языках встречается редко. Следовательно, тема данной диссертации под названием «Лексико-грамматические особенности таджикской заимствованной лексики в произведениях Абдуллы Каххара» посвящена одному из востребованных вопросов современной лингвистики - взаимодействию двух лексических уровней, что является весьма примечательным и приемлемым.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы. Во Введении изложены актуальность исследуемой темы, степень изученности научного вопроса, излагаются теоретические и методологические основы исследования, его цель и задачи, объект, тема, проблемы, методы, область, этапы, основная информационно-экспериментальная база, достоверность результатов, научная новизна, теоретическая и практическая значимость диссертационного исследования, а также положения диссертации, выносимые на защиту. В трех главах диссертации всестороннему исследованию подвержены лексико-грамматические особенности таджикской заимствованной лексики в узбекском языке на примере произведений Абдуллы Каххара, проиллюстрированные конкретными

примерами. В автореферате сформулированы основные выводы и обобщения диссертации.

Изучение таджикской заимствованной лексики в других языках, в том числе в узбекском, является своевременным и способствует дальнейшему развитию обоих языков. Таджикские заимствования, проникнув в узбекский язык, подверглись до некоторой степени артикуляционным и семантическим изменениям и совершенствовались, что можно видеть в рассматриваемом исследовании.

В диссертации особое место занимает анализ характерных структурных признаков таджикских заимствований. Имеющийся материал позволил изучить таджикские заимствования, разделив их на простые, производные и сложные слова. Важную роль в образовании таджикских заимствований в узбекском языке играют аффиксы и аффиксоиды, а различные словообразовательные модели обуславливают широкое разнообразие сложных слов, что подробно рассмотрено в диссертации.

Annotation

Ismoilov Bakhtiyor Abdulloevich's dissertation on the topic "Lexical and grammatical features of Tajik lexical borrowings in the works of Abdulla kakhkhar", proposed for defense for the degree of doctor of philosophy (PhD) - doctor in the specialty 6D021300-Linguistics (6D0205011 Comparative-historical, typological and comparative linguistics).

Keywords: borrowed vocabulary, Tajik language, Uzbek language, phonetic features, grammatical properties of Tajik borrowed vocabulary, vowels, consonants, word classification, synonymy, word formation, simple, derivative, complex words, prefix, suffix, word.

Despite the fact that considerable valuable research has been done in Tajik linguistics on the study of lexical and grammatical features of borrowed vocabulary, however, the study of Tajik borrowings in different languages is rare. Therefore, the topic of this dissertation, entitled "Lexical and grammatical features of Tajik borrowed vocabulary in the works of Abdulla kakhkhar", is devoted to one of the most popular issues in modern linguistics - the interaction of two lexical levels, which is very remarkable and acceptable.

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and list of references the Introduction sets out the

relevance of the research topic, the degree of knowledge of the scientific question, the theoretical and methodological basis of the study, its purpose and objectives, object, subject, problems, methods, scope, stages, basic information and experimental base, the reliability of the results, scientific novelty, theoretical and practical significance of the dissertation research, as well as provisions of the thesis submitted for protection. In three chapters of the dissertation, the lexical and grammatical features of the Tajik borrowed vocabulary in the Uzbek language are subjected to a comprehensive study on the example of the works of Abdulla kakhhar, illustrated by specific examples. The main conclusions and conclusions of the dissertation are formulated in the abstract.

The study of Tajik borrowed vocabulary in other languages, including Uzbek, is timely and contributes to the further development of both languages. Tajik borrowings, having penetrated into the Uzbek language, were subjected to some degree of articulation and semantic changes and improved, which can be seen in the study under consideration.

The dissertation focuses on the analysis of characteristic structural features of Tajik borrowings. The available material allowed us to study Tajik borrowings, dividing them into simple, derived and complex words. Affixes and affixes play an important role in the formation of Tajik loanwords in the Uzbek language, and various word-formation models cause a wide variety of complex words, which is discussed in detail in the dissertation.